

SZALAI JÚLIA

A jóléti fogda – II.

A szemünk előtt történt, mégis alig vettük észre, hogy az elmúlt másfél évtized során a helyi szintű szegényellátás – magyarán a szociális segélyezés – a szerény eseti pénzosztás egykori manufakturális rendszeréből mára százmilliárdokat mozgó jelentős *iparággá* terebélyesedett. E fejlemény annál is inkább figyelemre méltó, mivel a gyors térfoglalás gyakorlatilag a nulláról indult: az új „iparág” sem a jelenleg benne dolgozó tízezrek szakmai képzettségét és gyakorlatát, sem az általa megforgatott pénzeszközök nagyságrendjét, sem éves forgalmi adatait tekintve nem építhetett a szocializmus időszakának előzményeire.*

A „rászorultság” mint jutalmazó és büntető eszköz

Bár első pillantásra ellentmondani látszik az eddigieknek, mégis megkockáztatom: az „államtalanításhoz” és a szociális terhek széles körű átvállalásához nyújtott, minden fontos hozzájárulása mellett a szociális segélyezés rendszerének *elsődleges* funkciója ma és itt mégiscsak a szegények intézményes elkülönítése a nem szegény „többiektől”. Dinamikájában nézve persze ez a szegények szegénységének fenntartását, elkülönítésük intézményes körülbástyázását, mindezzel pedig a kirekesztettek külön társadalmának megkonstruálását és fenntartását jelenti. Ebben a dinamikus értelemben mondható, hogy a helyi szociális ellátás és a szegénység mindinkább feledésbe kerülő fogalmak, és ebben az értelemben igaz az is, hogy a rászorulókat támogatására fenntartott intézmény a kiszorulás hovatovább megkerülhetetlen társadalmi csatornája. A segélyosztók pedig e bonyolult átváltoztatássorozat napi munkásai, akiknek legfontosabb feladata – mint arról az előbbieken volt már szó –, hogy kiválasszák, majd életük minden szegmensében gondnokságuk és irányításuk alá vonják a rászoruló legszegényebbek egyre bővülő körének életét.

Igaz – és láttuk is –, hogy a háttérben a segélyirodáknak persze a „nem szegényekkel” vagy a „nem annyira szegényekkel” is bőven akad dolguk. Hiszen rájuk hárul a támogatások megítéléséről határozó szociális bizottságok munkájának előkészítése, majd a döntések eredményével

* A tanulmány első részét a 2004/6-os számunkban közzöltük.

kapcsolatos adminisztráció lebonyolítása. Csakhogy mindez éppen olyan szokványos irodai munka, mint a gépelés vagy a bérszámfejtés. Ha megvannak a szükséges igazolások, és értelmezhető vagy méltányolható az eseti jogosultság, akkor a klienssel való személyes találkozás nélkül is megy minden a maga útján: aktacsomagok vándorolhatnak a megfelelő fórumokra, majd onnan a hivatal pénzügyi osztályára, más esetekben – az elutasítást indokló levéllel – a postázóba.¹

Gyökeresen más a helyzet az „igazi” szegényekkel.² A személyes viszony itt „munkaköri követelmény”, mert a szociális iroda ebben a tár-

1 A folyamatból a segélyosztó és a kliens közötti személyes viszony már csak azért is kiiktatható, mert ebben a körben maga az intézményes reláció rövid és átmeneti: a segélykérvény benyújtását általában „rendkívüli körülmények” (átmeneti anyagi megingás, családi krízis, különleges terhet jelentő kiadási kényszer stb.) szülik, azok elmúltával pedig vissza is zökken minden a normál kerékvágásba. – Érdekes egyébként megjegyezni, hogy e személytelen ügyeknek a klasszikus értelemben vett segélyezéstől elkülönült kezelését maguk az önkormányzati rendeletek is rögzítik. Az évenkénti módosítások során egyre több városi és fővárosi kerületi önkormányzat hatályos szociális rendeletébe került be a passzus, miszerint: „...a szociális ellátások iránti kérelmet – az eljárás gyorsabbá, egyszerűbbé tétele érdekében – elsősorban a Polgármesteri Hivatal által rendszeresített formanyomtatványon lehet benyújtani a Polgármesteri Hivatal Népjeléti Osztályánál, de *lehetőség van elektronikus úton történő megküldésre is.*” – A „gyors és egyszerű eljáráshoz” szükséges internet-hozzáféréssel pedig köztudottan nem a szegények rendelkeznek.

2 Bár a szegénység – jól tudjuk – távolról sem csak jövedelmi kategória, a *segélyezési rendszer* működésének bemutatásához mégis elsődlegesen a kliensek és potenciális kliensek anyagi helyzetéből kellett kiindulnunk. Ez a megfontolás vezetett bennünket, amikor az itt következő elemzés empirikus alapjául szolgáló – korábban már említett – két szegényfelvételünk mintáját olyan háztartásokból választottuk ki, amelyekben az *anyagi szegénység* ténye vitán felül áll. A kérdőíveinkkel felkeresett 600–600 háztartás mindkét esetben az adott évi hivatalos létminimum szintje alatt élő családok köréből került ki. Tekintettel arra, hogy jövedelemszint szerinti lakossági nyilvántartás azonban nem létezik, a legszegényebbekből álló minta kialakításához csak több lépésben juthattunk el. Első körben a rendelkezésre álló településsoros adatok (demográfiai szerkezet, foglalkoztatottság, munkanélküliségi ráta, a lakásállomány mutatói), valamint Kertesi Gábornak és Kézdi Gábornak a roma népesség településenkénti arányára vonatkozó 1993-as számításai nyomán meghatároztuk Borsod-Abaúj-Zemplén és Baranya megye azon városainak és falvainak, valamint a főváros azon kerületeinek körét, amelyekben nagy valószínűséggel számíthatunk a szegény háztartások, és közöttük a roma családok átlagosnál magasabb arányára. Ezen a módon a második lépcsőfokot jelentő terepbejárásra 28 települést (települési egységet) jelöltünk ki. A terepbejárások során munkatársaink egyrészt interjút készítettek a helyi szociális szakemberekkel a szegénység mértékéről, típusairól és a helyi szociálpolitika lehetőségeiről; másrészt tájékoztódtak azokról a nyilvántartásokról, amelyek a szegények helyi címjegyzékének összeállításához esetleg szóba jönnek; harmadrészt igyekeztek megtalálni azokat a kellő terepismerettel rendelkező informátorokat, akik partnereink lehetnek egy – a személyi adatok védelmét biztosító, a családok felkeresését mégis lehetővé tévő – minta összeállításában. Ez utóbbi – gyakorlati – szempont figyelembevételével került sor végül a felvételek terepéül szolgáló 15 település (települési egység) kiválasztására. A címek összeírását többnyire védőnők, a családsegítők, illetve a szociális szolgáltató központok munkatársai végezték, a listák összeállításához magunk pusztán a szegénység már említett jövedelmi plafonját jelöltük ki. Az így kialakított minta statisztikai értelemben természetesen nem reprezentatív. Célunk azonban nem is a népességen belüli arányok, hanem a szegénységen belüli típusok megjelenítése volt. Ezt pedig lehetővé teszi az a „kinagyítás”, melynek során a megkérdezett háztartások nagyobbik hányada végül a szegények között is a legszegényebbek közül került ki. Mindkét felvételben 60–60 százalékosnak adódott ugyanis a *mélyszegénységben* élők aránya, vagyis azon háztartásoké, amelyekben az egy főre jutó havi jövedelem a nyugdíjminimumot sem érte el. – E minden kétséget kizáróan „igazinak” minősíthető rászoruló – szegények és még szegényebbek – segélyezési kálváriájáról lesz tehát szó a továbbiakban.

sadalmi körben a rászorultság értelmezésének *élő forrása*. Az itt dolgozók tudják (pontosabban: magánemberként tudni *vélik*, hivatalból azonban tudniuk *kell*, és így valóban *tudják*), hogy a sok igénylő közül ki a „ténylegesen” rászoruló. Ebbéli tudásuk márpedig nélkülözhetetlen. Mert ha merőben csak a jövedelmi rászorultság szabályozná, a segélyezési rendszer összeroppanna a rázúduló szükséglettömeg súlya alatt. A már így is agyonterhelt segélyirodáknak minden szegény embert be kellene fogadniuk, ráadásul tartós ellátásukról kellene gondoskodniuk mindaddig, míg rendbe nem jönnek a nyugdíjak, a gyermek-juttatások, míg meg nem szűnik a munkanélküliség, míg kisebb nem lesz a fűtés- és gyógyszerköltség súlya a családi büdzsében – magyarul, míg el nem jön a hazai mércével mérhető Kánaán. A Kánaán körvonalai azonban egyelőre homályban vannak. Addig tehát valahogy féken kell tartani az igényeket, és ehhez féken kell tartani az igénylőket – „fent” a segélyek folyósításának eseti jellegével, „lent” a segélyezettek megrostálásával.

Ha alaposabban meggondoljuk, e praktikus és logikus válogatósdi nyomán azonban sajátos ellentmondás körvonalai rajzolódnak elénk: minél inkább a legrászorultabbakról van ugyanis szó, a fogalom anyagi értelmében, annál kevésbé automatikus, hogy rászorultságuk intézményesen is elismertessék. Szemlátomást kell egy közbeiktatott mozzanat, amelynek mentén elválasztható egymástól a „jogos” és a „jogosulatlan” igény, és kell egy közbeiktatott szereplő, aki esetről esetre képes a kettéválasztásra. Igaz, a jogos/jogosulatlan szempont beillesztésével megkettőződik és „csúszkálóvá” válik a *rászorultság* mint alapfogalom, de a kettős mérce alkalmazása – láthatjuk – mégis racionális, mi több, megkerülhetetlen fejlemény. Sőt, minél nagyobb a rendszerre felülről továbbháruló nyomás, e „szortírozás” annál racionálisabb és megkerülhetetlenebb.

Fontos hangsúlyoznunk, hogy a rászorultak közötti különbségtétel nem „szemléleti torzulások” kérdése, hanem *strukturális* természetű, és a mainál akár jóval engedékenyebb támogatási feltételek mellett sem küszöbölhető ki. A „nem rászoruló” fentebb leírt befogadása mellett a rászoruló *közötti* szelekció ugyanis a „hárításos államtalánítás” fentebb leírt folyamatának egyenes következménye és továbbra sem nélkülözhető *alapja*. Mert nyilvánvaló: ha általános szükségleteket kell kielégítenie szelektíven, akkor szelektív szükségleteket nem elégíthet ki a rendszer általánosan.³ Ugyanakkor könnyen belátható, hogy az ily módon lefelé gördített megkülönböztetés nem ártatlan technikai procedúra: a „jogos” és „jogtalan” rászorultság szerinti különbségtétel egyúttal a *gettó felé vezető út* első fontos láncszeme. A gettósítást persze senki *nem akarja*. A

³ A segélyezésnek persze öröktől fogva elidegeníthetetlen része a szelektivitás. Jól működő univerzális elosztáspolitikával szemben a fogalom valóban a *megélhetési szintjük szerint rászorulókat jövedelemteszten nyugvó kiválasztását* jelenti, akiknek ezután már akár *normatív* támogatások is folyósíthatók. A jelenlegi hazai feltételek – láttuk – strukturálisan különböznek ettől. Az univerzális elosztás felszámolódása miatt ma nálunk nemcsak az anyagi létfeltételeik szerint rászorulóknak a „nem rászorulóktól” való elkülönítésére van szükség, hanem egy második szűrő beiktatására is. Miután az első lépcső nyomán szoba jövő igényjogosultak köre *túl széles* lenne, ezért a segélyezés rendszerén belüli további szelektálás hivatott az ún. „ténylegesen rászoruló” szűkebb és valóban támogatható csoportjának megtalálására.

maguk helyére ésszerű módon illeszkedő építőkövek együtteséből azonban nem áll, mert nem állhat össze az elkülönítés kerítésfalánál barátságosabb építmény.

A falrakás eljárásrendjének logikája világos, a kivitelezésben pedig alapvető jelentőségű a segélyosztók folyamatos napi részvétele. Személytelen „ügye” és vele a kintlévőket megillető háborítatlan szabadsága ugyanis csak annak lehet, akiről tudható, hogy élete kis rásegítéssel magától rendeződik majd. A személyes közbelépésre, a hozzá társuló folyamatos kontrollra és ezzel személyes szabadsága intézményes korlátozására viszont annak kell számítnia, akit a hivatal nem pusztán segélyezni kíván, hanem, *tényleges* rászoruló lévén, „segíteni” is. Azaz magyarul, akire nézve – szó szerint: *nézve* – eleve sem reméli, hogy nélküle megáll majd a maga lábán. Az „igazi” szegények esetében pedig a vak is látja, hogy szegénységük máról holnapra aligha párolog el. Őket illetően tehát a rászorultságnak csak kettős tartalmában van és lehet hivatali érvénye: akit az intézmény befogad, azt nem egyszerűen anyagi támogatásban részesíti, hanem intézkedik a juttatott anyagiak „helyes” hasznosításáról, azaz *egész életvitelének* irányításáról és hatósági ellenőrzéséről is.

Hogy a kiválasztásban igazságot tehessen, az önkormányzati segélyezésnek a jogos illetve jogosulatlan rászorultságot mérő operacionalizált fogalomra van szüksége. A rászorultság eme életszerű, jól értelmezhető – és kizárólag a szegényekre alkalmazott – ismérvét mindnyájan jól ismerjük: nem más ez, mint az „önhiba” kategóriája. Ha pedig megtaláltatott a szükséges kategória, vele megszületett a válogatás legitim alapja is. Alkalmazása révén elvileg világos és szabatos módon elkülöníthető egymástól a „jogosult” és a „jogosulatlan” igény: támogatást csak az kaphat, aki „önhibáján kívül” lett rászoruló, és ne számítsen segélyre, aki maga tehet a bajáról.

Eredeti rendeltetése értelmében⁴ az „önhiba” szerinti különválasztás a hatékony kapuőrzés funkcióját látta el, és valóban szélsőséges döntéseket implikált: valaki *vagy* felmentést kapott, *vagy* nem, ami által *vagy* segélyezett lett, *vagy* nem. Az idők során azonban a befogadás és a kiutasítás e kettősségét maga a „segélyezési boom” tette érvénytelenné: a széles körű kárpótlást végző segélyezési rendszer a legszegényebbeket teljesen nem utasíthatta és ma sem utasíthatja el. A „boom” ezért az oly nagyon szükséges kategóriát átminősítette: ma mindenekelőtt a *segélyek lebegtetésének* megalapozására szolgál, a lebegtetéshez köthető jutalmazások és büntetések révén pedig a szegények megfegyvelésének minden

⁴ Az „önhiba” fogalma olyan régi, mint a segélyezés maga, és túlélő képessége szemlátomást rendszerfüggetlen. (A fogalomnak a szocialista évtizedek alatti alkalmazásáról, majd sokszínű „gazdagodásáról” a rendszerváltás első éveiben lásd: Horváth Ágota – Pik Katalin – Tardos Katalin: *Szociálpolitikai rendszerváltás*, MTA Szociológiai Intézete, Budapest, 1992.)

A fogalom használata ugyanakkor a „segélyezési boom” elmúlt másfél évtizedében jelentős értelmezési módosulásokon ment keresztül. A vele korábban társuló büntető mozzanatok egy része elhalványult, miközben társadalmilag kötöttebbé és markánsabbá vált a beleértett tartalom. (Így például a munkahely hiánya kikerült az „önhiba” kritériumrendszeréből, annak egykori megkülönböztető szerepét viszont átvették a „nem rendes” vagy „fekete” munkák és a „rendszerellen munkavégzés” – magyarul, a közismerten a legszegényebbekhez, közöttük is a romákhoz társított körülírások.)

regulánál és nyílt kényszernél jótékonyabb hatósági eszközt biztosítja az önkormányzati segélyirodák számára.

A rászorulóknak ugyanis csak egy viszonylag szűkebb köre számíthat arra, hogy ha egyszer befogadta, akkor immáron feltétlen támogatásában is részesíti a szociális hivatal. Ez a kör a *vétlen* szegényeké. A házukat takarosán tartó, számláikat időben fizető kisnyugdijasok, a gyerekeiket „szépen járató”, kiskeresetű elvált asszonyok, a hosszú betegségükbe anyagilag is belerokkant bányászok és gyári munkások, a helyi üzem bezárásával lapátra tett, jó szakmunkások és kereset nélkül maradt hozzá tartozóik azok, akiknek szegénysége – mintha balesetet szenvedtek volna – fátumszerű *szerecsétlenségnek* minősül, és akik ezért a segélyosztók szemében az „önhibájukon kívül bajba kerültek” mások elé példaként állítható élő mintaképei. Igaz, példájuk jobbra legfeljebb áttételes lehet. Ugyanis, ha tehetik, ezek az emberek az önkormányzatnak még az utcáját is elkerülik, és legfeljebb végső megszorultságukban írnak kérvényt – hiszen megalázónak, szégyenletesnek és az önfeladás jelének tartják a „koldulás” minden formáját. A szükség azonban manapság e „vétlen” szegények között is törvényt bont: adataink azt jelzik, hogy állandósult szegénységük közepette mind többen jutnak arra a belátásra, hogy egyszerűen nincsen más választásuk.⁵ S bár növekvő számukkal tovább nő az irodákra nehezedő nyomás, esetükben mégis vitán felül áll, hogy anyagi ellehetetlenülésük oka a *körülményekben* keresendő, amelyekért legfeljebb megértés és szolidaritás jár. A klienseikben a saját potenciális jövőjükre ismerő munkatársak így nem is haboznak jóváhagyó döntést hozni, hogy maguk siessenek a minél gyorsabb és minél nagyvonalúbb támogatás elébe.

A hivatalt felkereső szegények többsége azonban mégsem a „vitán felül vétlenek” itt jelzett csoportjába tartozik. E többség helyzetéről és felelősségéről az irodai munkatársaknak – csak úgy, mint a hátuk mögött álló szélesebb közvéleménynek – markáns és kevésbé megfellebbezhető az ítélete. Közkeletű megfogalmazásban ez körülbelül így szól: „ritka, mint a fehér holló, hogy az embernek ne lenne része a saját szegénységében, és annyi végképp elvárható, hogy valamit legalább tegyen a helyzete javításáért. Az önsorsrontás mértéke persze esetről esetre különböző lehet, de a felelősség mindenkor nyilvánvaló.” E széles körű meggyőződés nyomán azután ki vitatná, hogy az adóforintokból nyújtandó segélyre beadott kérelem elbírálásához jogos, sőt szükséges az igénylő „hibáinak”, „vétségeinek”, „mulasztásainak” és „felelőtlenségeinek” számbavétele? És jogos, sőt, szükséges, hogy a folyósítandó támogatás ehhez a számbavételhez igazodjék, mint ahogyan jogos, sőt, szükséges az is, hogy

⁵ Noha 2000–2001-es és 2004-es felvételünk adatai szigorú statisztikai értelemben nem összehasonlíthatóak, a tendenciát világosan jelzi, hogy azonos módon feltett kérdés-sorunkra válaszolva, 2001-ben az „anyagilag lecsúszott” szegények e csoportjában a kérdést megelőző 12 hónap során segélyért folyamodók aránya még „csak” 41 százalék volt (amivel csoportjukon belül a kisebbséget képviselték), mára részesedésük 56 százalékra emelkedett. Ezzel ebben a csoportban is többségbe kerültek azok, akiknek be kellett látniuk: a büszkeségnél az éhség nagyobb úr. Az arányok átfordulása azt is jelzi, hogy az elmúlt 15 év a szegényeknek nemcsak a pénztárcájára, hanem a tartására, önbecsülésére és hosszasan féltve őrzött élet-normáira nézve is megtette a magát.

TANULMÁNYOK

a hibák „korrekciójában” az irányító szerep magáé a segítséget nyújtó felé, a hatóságé legyen.

A döntéshozatal megalapozásához elősorolható vétségeknek, mulasztásoknak, felelőtlen ségeknek – magyarul: az „önhibának” – a dogmatika szerint számos válfaja van, minősített esete azonban kettő: az egyik a gyermekvállalásban mutatott „könnyelműség”, a másik a munkához való „rossz” viszony. Mert ha kevés is a pénz, jó és előrelátó családtervezéssel úgymond még e kevésből is kijöhet a család. Ami meg a munkát illeti, *valamit* mindig lehet dolgozni, csak akarni kell. E kétféle – összefüggő – dogmát a cáfolatukra született könyvtárnyi irodalom máig nem döntötte meg. Aligha kell mondani, hogy életben tartásuk legfőbb motorja az a világos etnikai tartalom, amellyel kézenfekvő igazolást adnak a helyi közösségek mindennapjait ma leginkább feszítő konfliktusnak: az elszegényedő – vagy legalábbis a létfeltételeit tekintve állandósult bizonytalanságban élő – nem cigány többség indulatainak a szegénységben élő cigány kisebbséggel szemben.

Mert a közvélekedés máig úgy tartja: a *cigányok* azok, akik „ültre” szülik a gyerekeket, hogy aztán tisztességes munka helyett az értük kapott családi pótlékból, gyesből meg a segélyekből éljenek. Ezért *ők* azok, akiknél gyanítani lehet a közpénzekkel való visszaélés szándékát, ennek pártolása pedig a segélyosztók részéről már nem egyszerűen feladatuk félreértése, hanem az adóforintok elherdálása volna. Amikor e közvélekedést az önkormányzatok az „önhiba” szakszerű vizsgálatába ültetik át, az önkormányzatok nem tesznek tehát egyebet, mint a már említett „fordítói” szerepüket gyakorolják. Innen nézve pedig a segélyosztóknak elháríthatatlan *kötelességük*, hogy a társadalmi béke érdekében – és akár saját magánmeggyőződésük ellenében – utánajárjanak: ha egyszer a világra hozták, legalább „rendesen” nevelik-e a gyerekeiket a sokgyermekes családok, mi több, *megvonják* tőlük a segélyt, ha nem így tapasztalják.

Persze az „önhibás” esetek gondos kiszűrését követelve, azt senki sem mondja (ki), hogy „itt főleg a cigányokról (no meg az elcigányosodott lumpen-szegényekről) beszélünk”. De mégis, a dolgot mindenki érti. A segélyezési gyakorlat pedig e közértett gondolatot forintosítja. „Fordítói” munkája néhány összetevőjét az 1. táblázatban láthatjuk. A segélyforintokban megtestesülő végeredmény azután egy mondatban így foglalható össze: ahol több a gyerek, ott *több az elutasított segélykérelem*, továbbá a kiutalt támogatás fejenkénti összege *fordított* arányban áll a szegénység mértékével – annál *kisebb*, minél *népesebb a család*, amelynek segítségül szánták.⁶

De nézzük e sajátos szegénység-enyhítő politikát részleteiben is.

⁶ Ferge Zsuzsa szóbeli tájékoztatása szerint hasonló elutasítási arányokkal találkoztak az ILO megbízásából lebonyolított országos reprezentatív szegényvizsgálat adatainak részletes feldolgozása során. A kutatás eredményeinek összefoglalását lásd: Ferge Zs., Darvas Á., Tausz K., (2002) *Társadalmi védelem, kirekesztés és szegénység Magyarországon*. Nemzetközi Munkaügyi Hivatal, Közép-Kelet Európai Iroda, Budapest.

1. táblázat A segély szerepe a roma* és nem roma* gyermekes családok jövedelmében (2004)

Eltartott gyerekek száma	Egy főre jutó jutó havi jövedelem a segély előtt (Ft)		A segély egy főre jutó havi átlaga (Ft)		A segély aránya a háztartás havi összjövedel- mében (%)		Elutasított családok** aránya (%)	
	roma	nem roma	roma	nem roma	roma	nem roma	roma	nem roma
	Nincs eltartott gyerek	32 989	38 739	3990	2907	17	11	43
Egy vagy két eltartott gyerek	14 059	18 960	3821	3387	29	19	47	38
Három vagy több eltartott gyerek	11 598	16 245	3630	3934	27	27	53	40

* Adatfelvételünkben az etnikai hovatartozás szerinti besorolás alapjául a megkérdezett családok önmeghatározása szolgált.

** Azon családok aránya, amelyeknek az elmúlt 12 hónap folyamán benyújtott egy vagy több segélykérelmét az önkormányzat elutasította (vagy be sem fogadta).

Az, hogy a gyermekszám emelkedésével csökken az egy főre jutó jövedelem – közhely. Mégis, az 1. táblázat első két oszlopának láttán elakad a lélegzetünk, ha belegondolunk, hogy egyáltalában *fontolóra veendő* kérdés lehet a segélyezés ott, ahol a havi fejenkénti jövedelem ma, 2004-ben a KSH által számított hivatalos létminimumnak alig valamivel több mint a *negyedét* – és legjobb esetben is *legfeljebb* csak a 45 százalékát – éri el!⁷ Márpedig láthatjuk, hogy a remélhető helyi támogatás az effektív nyomornak ezen a szintjén távolról sem magától értődő. Sőt, minél több a gyerek, annál inkább a „jó magatartás” függvénye, hogy befolyik-e a kasszába annyi plusz-pénz, amennyi a végül rendelkezésre álló havi fejenkénti jövedelmet „felhúzza” a létminimum 36–53 százalékára (!), és amiből így a kínai piacon a gyerekek közül egynek legalább most az egyszer lehet egy pár tornacipót venni, vagy amiből másodhatenként egy alkalommal kivételesen csirkehát meg -nyak is jut a levesbe, vagy amiből mindenki ihat fél liter tejet naponta. Mert a segélyösszegek – ahogy a táblázat mutatja – körülbelül ekkora „luxusokat” engednek meg. De hát „értjük” ezt: a sok kielégítendő szükséglet után – láttuk korábban az aggregált mutatókban – ennyi jut, ennyi marad a szegényekre. Azt pedig valóban ki kell érdemelniük, és sohasem érezhetik, hogy *járna* nekik. Ha már „túl sok” gyereket hoztak a világra, jó, ha inkább életviszonyaik alapos és beható mustrálására számítanak, ami után – mint azt a táblázat utolsó két cellája mutatja – méltán jutalmazva érezheti magát minden százból az a negyven-ötven népes család, amelynek igénye jogosnak találtatik.

A rostálás e logikáját – az „önhiba” napi lefordítását – a fentebb leírtak fényében valóban „felfogtuk”, a következmények láttán azonban újra torunkon akad a szó. Mert azt viszont nehéz észérvekkel megmagyarázni, hogy a segélykérelmek nagyarányú – a gyerekszámmal meredeken emel-

7 Az idei év első felére számított átlagos fejenkénti létminimum-érték 42 082 Ft havonta.

kedő hányadú – elutasításának büntető mozzanatán túl miért kell a *megítélt* segélynek is a nyílt etnikai megkülönböztetés és a közvetett büntetés eszközévé válnia. Márpedig láthatjuk: *csak* a roma családokra áll, hogy ha kapnak is segélyt, annak fejenkénti összege *a gyerekszám növekedtével egyre kisebb* lesz.⁸ Igaz, a csekélynél is csekélyebb segélyösszegek mellett a különbségek néhány száz forintban mérhetők, jelentőségük mégis nagy. Mert bár a hivatal megtakarításainak szemszögéből nem osztanak és nem szoroznak, az érintettek külön kasztba sorolásához, megalázásához és folyamatos fegyelmezéséhez éppen elegendők. Mielőtt azonban a segélyosztók osztatlan előítéletességére fognánk rá a dolgot, érdemes a számok mögé nézni. Alaposabb elemzéssel kiderül ugyanis, hogy ha már adják, az önkormányzatok *gyermekenként* számolva valóban valamicskével több segélyt folyósítanak minden sokgyermekes családnak – romának és nem romának egyaránt. Úgy cselekszenek tehát, ahogyan a szabályok előírják. Csakhogy a roma családok egy-egy típusában nem gyerekből, hanem *felntőtből* van több, mint a nem romákéban.⁹ Nem „kulturális más-ságuk”, hanem nagyobb nyomoruk okán van ez így: rosszabb lakásokban, több ápolásra szoruló beteg családtaggal, kevesebb pénzből az egyetlen racionális döntés, amit megtehetnek, hogy egy fedél alá húzódnak. De az összezsúfoltság a rendeletekben *nem* jogosultsági kritérium. Így azután *logikusan* adódik, hogy a rászorultságot éppen ott ismeri el kisebb mértékűnek a hivatal, ahol a legtöbbben vannak – felnőttek, gyerekek egyaránt. Az eredménynek pedig mindenki örülhet. Örülhet a hivatal, mert korrekt és – főleg – *jogszerű* (értsd: a rendeletben rögzített szabályoknak megfelelő) eljárást folytatott; örülhet a cigányokkal állandó hadviselésben álló helyi közösség, mert az „ő” szegényeinek gyerekei fejenként valamivel azért mégis többet kapnak; és „örülhetnek” a segélyezett roma családok is, mert ha már egyszer nincs munka – márpedig tudjuk és alább látjuk: *nekik* nincs –, ha már egyszer a minimális létfenntartásnak a *hatodára* sem elég a havonta érkező családi pótlék és gyes, és ha már egyszer segélykérvényeiket tíz alkalomból ötben elutasítja a hatóság, akkor *semmilyen* megaláztatás és jogtalanság elszenvedése nem drága a ritkán kapott támogatásért.

Összetettebb a helyzet az „önhiba” második minősített esetével, a munkához való „rossz hozzáállással”. Mert segélykérelmet elutasítani e tárgyban két okból lehet: ha az igénylő *dolgozik*, és ha *nem*. Az első esetben azért, mert „nem a megfelelő helyen” és „nem törvényesen” végzi a munkát – magyarul, *feketén* jut jövedelemhez. A másodikban azért, mert bár „megtehetné”, mégsem áll munkába, vagy éppen „finnyáskodik” a neki szánt (köz)munka elfogadásával.

Lássuk a dolgot részleteiben.

⁸ Mielőtt a véletlen művének tulajdonítanánk a dolgot: 2000–2001-es felvételünkben, továbbá egy fővárosi kerület éves segélyezési adataira épülő adatfeldolgozásunkban ugyanerre az összefüggésre bukkantunk.

⁹ Számadatokban a különbségek így festenek: az egy vagy két gyermeket nevelő roma családok között 37 százalékot tesz ki azoknak az aránya, amelyekben a gyerekeken kívül legalább három felnőtt él, míg a megfelelő hányad a nem roma családok között 24 százalék. A három és több gyermekesek csoportjában a kérdéses arányok a roma családoknál 28, a nem romáknál pedig 16 százalékosnak mutatkoznak.

A fekete munkával a segélyhivatalnak számos baja van. Egyrészt olyan jövedelemhez juttatja az érintettet, amelyről nem kérhető jövedelemigazolás, pedig napnál világosabb, hogy a család nem olyan szegény, mint amilyennek papíron mutatja magát.¹⁰ Másrészt, és ezzel szoros összefüggésben: a fekete munka befeketíti a bizalmi viszonyt, az „átvert” segélyosztó tehetetlen, noha amúgy még segítene is. Így viszont egyetlen lehetősége marad: a leleplezés. Rajtaütéses környezettanulmánnyal fel kell tárnia a visszaélést, hogy hivatali hatalma teljes súlyával még időben elejét vegye a jogtalan segélyfelvételnek. Nem elég tehát, hogy a kliensek „csalnak”, de a magatartásukkal kikényszerített idő- és energiaigényes „környezési” feladatok miatt a kérdéses személyek még extra munkaterhet is jelentenek. Harmadrészt, a fekete munka a természete szerint hullámzó: van, amikor folyamatosan van, máskor meg nincs, és ilyenkor az „ügyfélnek” – ahogy az irodák hívják – *tényleg* nincs miből megélnie. A kialakult helyzetben ezért valóban jogosult volna a támogatásra – azonban nincs az a hivatal, amely ezt a hullámzást követni tudná. A kalkulálhatatlan ingadozásokat a kölcsönösen kikezdett bizalommal tetézve, a segélyiroda így aztán a szélsőséges konfliktusok állandó terepévé válik, és napi igazolásul adódik, hogy „ezekkel a cigányokkal” – mert hát kik mások is lennének a feketemunkások – nem lehet boldogulni. Ha „rendesen” dolgoznának végre, egyből minden máshogy lenne. Jóindulatú és segítőképz megfogalmazásban az érvelés így hangzik:

Bejött egy fiatalember ... volt karosszérialakatos, valahova udvarosnak közvetítettük ki, egy iskolába, tehát még csak az sem, hogy na most akkor menjen az utcára söprögetni. De ő nem akarta elvállalni, és akkor a kolleganő mondja, hogy hát mondani kellene, három gyereke van, hát nem akarja fölfogni, hogy neki ezt le kell dolgozni, ezt a kilencven napot, és akkor mondta, hogy próbáljak már segíteni, hogy beszéljük rá. Bejött az úr, mondtuk neki, hogy értse meg, ott a három gyereke, ha nem megy el, akkor ebből baj van. De mondom, láttam rajta, hogy maga dolgozik. Felejtse el, hogy hol van, nem kérek nevet, igen, dolgozik. Mondom, az is elég, ha bejelenti arra a három hónapra vagy szerződést ... azt mondja nekem, hogy „Mi az, hogy munkaszerződés?” Na és ekkor én elmagyaráztam, és mondtam, hogy próbálja meg rávenni. De azt mondja: „Tetszik tudni, ha most eljövök, akkor ő nem fog többet alkalmazni.” Mondom, ezt beszélje meg. Legfeljebb még vállalja azt, hogy maga kifizeti a tébójárulékot vagy valamit. Nem kell több. És hétfőig nem jelentjük le, hogy nem vállalta el, ... tehát haladékat adtunk, meggondolhatja, adtunk neki egy pár napot. Nem jött vissza. ... ugye előtte itt benne volt a rendszerben, és én ezt hivatalosan nem tudhattam, hogy ő most dolgozik, illetve ha tudom, akkor nekem meg kell szüntetnem. De hát három gyerek mellett ilyet nem lehet, mert nem lehet megélni, nem lehet családot eltartani. ... De hát nem jött. Így aztán meg kellett szüntetni. (Vidéki város szociális irodájának munkatársa.)

10 Az egyik fővárosi kerületi szociális iroda vezetője érzékletes képi formában jelenítette meg az érvet: „Hát aztán így vagy úgy, de ők azok, akik feketén keresnek. Ők dolgoznak, a legtöbb. Nem hiszem el, hogy nem. Egyértelműen látszik az ügyfélen, hogyha évek óta munkanélküli, és olyan nagyon lesoványodott, olyan nagyon besárgult, beesik a szeme, tuti, hogy ő munkanélküli, és nem tud keresni. Aki viszont, bár segélyezzük, mert ellátatlan, és tartja a kapcsolatot papíron, de azért megjelenik, nincs is úgy elkeseredve, annak az embernek megvan a mellékállása. Meg kell, hogy legyen. De nyilván ezt nem érezteti az ember, mert nem, csak így kimegy az ajtón, és pontosan látod te azt. Mert látja az ember, hogy... megvan az a kis mellékes, amit be nem vallott.”

TANULMÁNYOK

A feketemunkások tehát folyvást zavart okoznak, „értetlenségük” tehetetlenségre kárhóztatja a legtisztább segítő szándékot, és mindennek tetejébe képtelenek belátni, hogy illegális munkavégzésükkel a családjukat is veszélybe sodorják. Mindezért sok baj van velük. De ők legalább *dolgoznak*. És ha a tényt segéllyel honorálni nem is lehet, erőfeszítésüket azért két személyes ütközés között néhány megértő szóval elismerik az irodák.

Az „önhibás” igénylőknek van azonban egy csoportja, akik még e kevéske jó szóra sem érdemesek. Ők azok, akik „csak a segélyt lesik, ahelyett hogy munka után néznének”. Pedig akadna bőven dolog a számukra: itt vagy ott árkot ásni, követ lapátolni, trógerolni, utcát seperni mindig kell és lehet. De a cigányok „ellenállnak” – véli a segélyosztók közül nem egy –, ha jó szándékkal az iroda ilyesfajta munkákat ajánl. Így vannak „szocializálva”, mondják:

... és akkor jön az életerős, aktív korú, aki tudna dolgozni. De mivel van ez a lehetőség, hát nem dolgozik, kihasználja, hogy támogatást kérhet, és akkor kaphat is... Mondjuk, egy hetvenévestől nem lehet elvárni, hogy dolgozni menjen, hova menjen a nyomorult. Meg hát dolgozott eleget életében, és alig van nyugdíja meg mi, ez a borzasztó. ... nyilván ha az ember látja, hogy a cigány ember akar saját erejéből, akkor azt szívesebben támogatja, mint ha azt látom, hogy megint itt van, és megint segélyt kér, ahelyett, hogy elmenne dolgozni. ... Van rá lehetősége, ilyen alacsonyabb munkák, hogy elmenjen dolgozni. Nyilván így nehezebb elhelyezkedni, mint egy középiskolai végzettséggel. De olyan aktív korú is volt itt, aki orvos, aki elvesztette az állását. Annak nyilván nem lehet egy utcaseprői munkát felajánlani. ...A cigány családoknál életformává vált, hogy nem mennek el dolgozni. (Fővárosi kerület önkormányzata szociális irodájának vezetője)

Láthatjuk, akár megértő, akár előítéletes a pozíció, amelyből fogalmazták, a segélyhivatalok nem tudnak mit kezdeni a rendszeres foglalkoztatásból immár 10–15 éve végérvényesen kipenderített, legfeljebb csak alkalmi feketemunkákhoz jutó – többségükben roma – igénylők mai munkaerő-piaci helyzetével. Ez a munkaerő-piaci helyzet ugyanis az ő szemszögükből *nem létezik*. Válaszul így két dolgot tehetnek. Vagy igyekeznek „rendes” munkákba kényszeríteni ügyfeleiket, és ezzel vállalják az egykori szocialista rendőrség hagyatékát, azaz hivatali feladatukat mindenekelőtt *bűnüldözésként* fogják fel; vagy tudomásul veszik a realitásokat, és néma cinkosságra lépnek a margón kívülre szorult klienseikkel – mely esetben viszont állásukat kockáztatják. A folyamatos háborúság így vagy úgy, de elkerülhetetlen. És ez adja a dinamikáját a segélyhivatalok korábban már említett egyik legfontosabb szerepének: a legrosszabb munkák iránt mutatkozó helyi kereslet szükség szerinti kielégítésének, illetve a munkapiaci ingadozások célirányos levezénylésének. Mert ha békülenebb a környezet, ha elnézőbbek a felettesek és a közönség hangadó rétegei – hiszen az ő kertjeiket is fel kell ásni valakinek, az ő építkezésükhöz is elkél a fillérekkel megvásárolható talicskás, homokrakodó vagy malterkeverő alkalmi munkás, az ő utcájukból is el kell lapátolni a havat télen stb. –, akkor szeizmográf módjára reagál a szemet hunyni kész segélyiroda: a szűkre szabott keretek között nagyvonalúan folyósítja a segélyt. És megfordítva: ha kell helyben a parkosítás, de nem-

igen van rá pénz, ha zúgolódnak a lakosok, hogy piszkosak az utcák, és „tehetne már valamit a polgármester”, ha revizorok hada ellenőrzi az eladósodott önkormányzat számláit, akkor előkerül a kényszer-munkaszervezés: segílyt csak az kaphat, aki beáll a sorba, és végzi, amit számára a hivatal kijelöl. A segílyosztóknak pedig legelső dolguk, hogy ügyfeleikkel „beláttassák” végre: nincs más út, csak a parírozás.

Adataink azt mutatják, hogy a romák – és a hozzájuk hasonló sorban élő, nem roma legszegényebbek – mindezt már réges-rég belátták. Nincs ehelyütt módunk munkavégzésük részletes elemzésére, de néhány tényt azért röviden össze kell foglalnunk.

E tények közül a legelső a hazai munkaerőpiac többek által behatóan elemzett, szélsőséges szegmentáltsága,¹¹ aminek köszönhetően manapság a legszegényebb munkavállalói rétegek elől immár nem függöny, hanem áthatolhatatlan redőny zárja el a „rendes” munkák csaknem minden formáját. Kirekesztődésük persze nem ma kezdődött, az ezredforduló utáni évekre azonban gyakorlatilag teljessé vált. Ezt jelzi, hogy 2004. évi felvételünk tanúsága szerint a mélyszegénységben élő *aktív korú* romák közül csak minden *tizedik*, de még a náluk képzetesebb és konzolidáltabb helyzetű, szűkösen élő nem romák közül is tízből legfeljebb négy büszkélkedhet azzal, hogy állásban van.¹² E szélsőséges kirekesztődés hátterében az a jelenségkör áll, amit egyetlen mondatban úgy foglalhatunk össze, hogy jól fizető, védett és biztonságos munkához a mai Magyarországon az jut, akinek „eleve” ilyen munkája volt és van, és kiszorul a hozzáférés lehetőségéből az, aki valamilyen ok miatt be sem került, vagy valami módon egyszer már kisodródott az intézményes munkavégzés piacáról. Tudjuk, a helyzet alapvetően az egykori első és második gazdaság folyamatos „egybedolgozásának” szülötte. Az alulról jövő piacodás és folyamatában ugyanis a munkákhoz való hozzájutás mindmáig legfeljebb részben kereslet-kínálati, javarészt azonban bizalmi és kapcsolati kérdés, ahol az egykori viszonyossági relációknak perdöntő szerep jutott és jut a jelentősen megcsappant számú munkaposzt személyek közötti szétosztásában.¹³ A szegényeknek többnyire nem volt és ma sincs mit cserére ajánlaniuk, így számukra hozzáférhetetlenek a jól fizető szer-

11 Kertesi Gábor: „Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után”. In: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*, Budapest, Aktív Társadalom Alapítvány/Új Mandátum Könyvkiadó, 2000, 425–471. o.; Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*, Budapest, Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, 2000; Fazekas Károly: *Az aktív korú állástalanok rendszeres szociális segílyezésével és közcélú foglalkoztatásával kapcsolatos önkormányzati tapasztalatok*, Budapest, MTA KTK, 2001; Köllő János: *A járadékos munkanélküliek állás-kilátásai 1994 és 2001 tavaszán*, Budapest, MTA KTK – BKÁE, 2001.

12 Az említett adatok értelmezéséhez itt még egyszer felidézzük: felvételünkben *mélyszegénységben élőknek* tekintettük azokat, akiknek családjában az egy főre jutó havi jövedelem nem érte el a nyugdíjminimumot (2004-ben: 23 200 Ft). Azokat pedig, akiknek háztartásában a kérdéses összeg a nyugdíjminimum és az átlagos létminimum (42 082 Ft/fő) közé esett, *szűkösen élőknek* neveztük.

13 A folyamatot és annak napjaink társadalmi munkamegosztására háramló néhány következményét pregnánsan jelenítik meg a KSH 1986., illetve 2000. évi országos reprezentatív időmérleg-vizsgálatának a formális és informális gazdaságban végzett munkákat dokumentáló adatsorai. Lásd erről: Szalai Júlia: *A munka ideje – régen és most*, Sokszorosítás, Budapest, KSH, 2003.

TANULMÁNYOK

zódések, időleges megbízások, szakértések, tanácsadások stb. Még ha a szükséges képzésük és gyakorlatuk netán meg is volna – bár egykor a legjobb esetben is ipari, építőipari betanított munkákra, nem pedig a mai munkaerőpiacot uraló modern szolgáltatásokra készítették fel őket –, aligha reméhető, hogy éppen ők lesznek azok, akik időben tudomást szereznek a kínálgató elhelyezkedési lehetőségekről. A szerencsés többségtől távoli világokban éltek korábban is, a társadalom sűrű(bb) kapcsolati hálóval védett és mozgékonyabb csoportjaitól őket elválasztó falak pedig azóta jócskán megvastagodtak.

Mindez persze nem változtat azon, hogy a szegények – legyenek romák vagy nem romák – pontosan tisztában vannak a ténnyel: ahhoz, hogy biztonságos és tartós módon szert tehessenek legalább a megélhetés minimumára, egyetlen lehetőségként a rendszeres munkavégzés kínálkozik. Adataink ebben a vonatkozásban is felvették a harcot a már idézett, közkeletű vélekedéssel, miszerint „munka mindig akad, csak akarni kell, hogy az ember meg is találja”. S bár a szegények valóban akarnak dolgozni,¹⁴ manapság még a rosszul fizető, veszélyes és semmiféle biztonságot nem nyújtó alkalmi munkákat sem olyan könnyű megtalálniuk. Így áll elő az a 2. táblázatban látható helyzet, hogy felvételünk idején – 2004 első téli hónapjaiban – a mélyszegénységben élő családok *kétharmadában* immár legalább fél esztendeje *semmiféle* bevételt hozó munka nem adódott, és hasonló kilátástalanság jellemezte a szűkösen élők *felének* életviszonyait is. A kirekesztődés e döbbenetes számadatai magyaráz az azt jelentik, hogy foglaljanak bár el jobb vagy rosszabb pozíciót a szegények társadalmának belső rétegződésében, foglalkoztatásra és abból származó keresményre ma már a létminimum alatt élők *többségének* nincsen esélye.

Ilyen körülmények között aztán magától értődik, hogy ha nagy ritkán adódik egy-egy pénzes munka, akár a legkiszolgáltatottabb fajtából – hólapátolás mínusz tíz fokban, a kipergett termény összekotrása plusz harmincban, udvarsöprés a levonuló gyár udvarán, besegítés a cigány vállalkozók fémggyűjtő akcióiban, alkalmi téglahordás a közeli építkezésen, favágás pár forint ellenében a szomszéd pincéjében stb. –, azt habozás és alkudozás nélkül el kell fogadni. Akkor is el kell fogadni, ha – mint a 4. táblázat 6. oszlopában látjuk – a befolyó keresmények olyan csekély összegűek, hogy mindenki minden alkalmi megbízásának minden fizetségét összerakva sem több a család így kikerekedő havi munkajövedelme, mint a törvény szerint *egyetlen* munkavállalónak járó minimálbér (53 000 Ft) háromnegyede. E hihetetlenül alacsony javadalmazás márpedig – láthatjuk – csak a szegények legmegbecsültebb csoportjának, a szűkösen élő nem roma családoknak jut, és ott sem egy keresőnek, hanem

14 Ebben a vonatkozásban beszédes, hogy amikor interjúalanyainkat a három legfontosabb vágyalmukról kérdeztük, persze csaknem teljes egyöntetűséggel – bár változatos megfogalmazásokkal – az elemi megélhetés biztonságát tették az első helyre. A másodikként említett vágyak tekintetében azonban már a valós helyzet különbségeit szinte tükörszerűen követő eltérések adódtak. A mélyszegénységben élők közel 40 százaléka a létfeltételek biztosítását szolgáló *munkaalalmakról* beszélt (az említések aránya a csoportba tartozó romák és nem romák között azonosnak mutatkozott), míg a valamivel jobb helyzetű két csoportban – ismét azonos, kétharmados arányban – az *egészség* megőrzése vagy a súlyos betegségből való kigyógyulás vágya került a második helyre.

Szalai: A jóléti fogda – II.

a dologra fogható, összes családtagnak együtt.¹⁵ A „segélyleső” legszegényebbek – mindenekelőtt a romák – számára ezek az összegek elérhetetlenek. Jó, ha egy-egy téli hónapban 10–12 000 forintot összeszednek utcaseprésből, szénhordásból, udvartakarításból, csatornatisztításból, cipekedésből, alkalmi árusításból, a száraz gallyak összegyűjtéséből és az évszakoktól független háztartási kisegítő munkákból, amely utóbbiakért pénzt ugyan nem, de később szükség szerint pénzzé tehető ruhát vagy élelmet néha azért kapnak a szomszédoktól. Kiválasztottságuk ebben a lét alatti módon kiszolgáltatott helyzetben is kincs, ők pedig a kincset a bizonyítás vezérelte, embertelen önkizsákmányolással honorálják: a munkához jutó legszegényebbek mindenki másnál többet, az őket sújtó közvélekedésre jócskán rácafolva *látástól vakulásig* dolgoznak. Saját adatainakon túl e tény mellett tesznek tanúbizonyságot a KSH legutóbbi, 2000-es országos időmérleg-vizsgálatának eredményei is. A közel 11 ezer időmérlegnapló feldolgozásából ugyanis kiderült, hogy bár a „leszakadó szegények” esélye a pénzkereső munkavégzésre alig több mint fele a középiskolásoktól az idős nyugdíjasokig mindenkit felölelő, 15–79 éves felnőtt népesség átlagának, munkavégzésük intenzitása meghaladja azt: ha valami szerencse folytán legalább az informális gazdaságban nagyritkán munkához jutnak, akkor nemcsak hogy élnek az alkalommal, de *többet* is dolgoznak mindenki másnál.¹⁶

Az, hogy teli-e a kezük munkával vagy sem, aligha írható tehát a szegények *hozzállásának* számlájára. Tény azonban, hogy erőfeszítéseik javarészt láthatatlanok maradnak: a maguk számára a végletes kizsákmányolás csekély ellenértéke miatt, a külvilág számára pedig azért, mert munkájukról nincs papír, nem fizetnek utána adót és tb-járulékot, ők maguk pedig nem kérnek érte se táppénzt, se nyugdíjat. És a dolog tragikus iróniája, hogy a „láthatatlanság látszata” az adott viszonyok között még *elemi érdekük* is. A helyzet világos: ha már esélyük sincs a „rendes” foglalkoztatásra, legalább megélhessenek; ehhez segélyért *kell* folyamodniuk, amit viszont hivatalból megtagadnak tőlük, ha „illegális” munkajövedelmekre fény derül. E munkajövedelmek ugyanakkor csupán akkorák, hogy segély hiányában – ahogy mondani szokás – még az éhenhalásra sem elegendők. A legszegényebb családokban ugyanis havi 2300–3100 forint az az összeg, ami a befolyó keresményekből egy-egy családtag szükségleteire fordítható – márpedig ebből még egy kétéves gyermek havi kenyéradagja sem jön ki!¹⁷ A már többször emlegetett

15 Ahogyan a szociográfiai ismeretekkel megegyező módon a részletes adatok is mutatják, a szegények által végzett munkák jelentős része nem individuális. Akár a legnehezebb fizikai munkákról, akár takarításról vagy terménygyűjtésről van szó, abba általában besegít a család apraja-nagyja.

16 Az év egy napján ténylegesen munkát végzőkre számított munkaidő hossza a legszegényebbek csoportjában nem kevesebb mint 23 százalékkal haladja meg a mutató országos átlagértékét. – Az adatfeldolgozás részletes eredményeit lásd: Szalai Júlia – Vági Péter: *A különböző munkatevékenységekre fordított idő változása a 15–79 éves népességben, 1986–2000.* Konferencia-előadás, KSH, Budapest, 2002. május.

17 A mélyszegénységben élőkhez – különösen a hónapszám gyakorlatilag minden munkajövedelemnek híján lévő roma családokhoz – képest nagylábon élő *uraknak* érezhetik magukat a szűkösen élők, akiknek mindkét alcsoportjában a havi átlagos fejenkénti munkajövedelem összege 2004 telén 10 000 forintnak adódott.

egyéb források – kinek a gyese, a családi pótlék, kinek a nyugdíj – beszámításával még mindig hiányzik vagy 8–10 000 forint a szűkös életrívó alsó határaként számítható fejenkénti nyugdíjminimumhoz. Ilyen körülmények között a segélyre a szó szoros értelmében az éhezés és a megfagyás közvetlen veszélyének elhárítása miatt van szükség – elnyerése tehát *létkérdés*. És így létkérdés, hogy a vizsla tekintetű segélyosztók nyugodtak lehessenek: a néhanap adódó munkák láthatatlanságának látszata a hivatal és a kliens közös érdeke.¹⁸ A közös érdek pedig két dolgot szavatol: a segélyosztással lefedett feketemunkák változatlan és szükség szerinti virágzását, valamint azt is, hogy a köröttük kötendő alku a kiszolgáltatottak és a még kiszolgáltatottabbak belügye maradjon.

A gettó ezennel közös érdekből megkonstruáltatott. Immár csak falainak megszilárdítása van hátra.

Jogfosztás és pénzosztás

A segélyezett „tisztességre” szoktatása és a feketemunka iránti társadalmi igények folyamatos hatósági kiszolgálása között feszülő, feloldhatatlan ellentmondás valóban állandósítja azt a gettót, amelynek falai között azután a segélyezés mindennapi gyakorlata egyfelől a szélsőséges függés társadalmi reprodukciós üzemévé teszi az önkormányzati szociálpolitikát, másfelől a segélyező–segélyezett viszonyt a hatalom és alávetettség külvilágtól elzárt katlanává formálja.

A szélsőséges függés legfőbb alapja, hogy aki segélyezetté válik, az jó eséllyel mindörökké (de legalább: hosszú-hosszú éveken át) segélyezett is marad. Adatainkból régtől formálódó, valóban összecsiszolt viszonyra következtethetünk: a ma segélyben részesülő családok *négyötöde* – a mélyszegénységben élők *kilenczede*, azaz közülük csaknem *mindenki* – több esztendeje kisebb-nagyobb kényszer-megszakításokkal kényszer-szünetekkel az önkormányzati szociális iroda kliense, és nemigen látszik reménye arra, hogy e helyzetből valaha is kiszabaduljon.¹⁹ A tartós viszony létrejöttének hátterében nem egyszerűen a kliensek szegénysége áll; már csak azért sem, mert ezévi adataink szerint a szegények 17 százaléka soha *semmiféle* segélyben nem részesült, s közöttük éppen úgy vannak találunk a legszélsőségesebb nyomorban élő cigány családokat,

18 A látszat fenntartásának nyomása olyan nagy, hogy az időnkénti munkavégzés ténye a szegény családokban manapság a legnagyobb tabu. Terepmunkáink során rendre azt tapasztaltuk, hogy életük bármely intim részletéről nyíltabban és kevesebb fenntartással beszéltek a családok, mint arról, hogy felnőtt tagjaik közül néha legalább alkalmi megbíztatáshoz jut-e egyik vagy másik. Ha a szó efelé terelődött, a beszélgetést fagyos csend váltotta fel, és a szemekből kiúzhathatlen volt a rettegés.

19 A segélyezett státusz tartóssá válását más oldalról igazolta egy észak-magyarországi város éves önkormányzati segélyezési dokumentációját feldolgozó kutatás. Az elemzést készítő Lukács György Róbert azt találta, hogy az „élőként” nyilvántartott segélyezési aktáknak mindössze 7 százaléka mögött állt az évi új eset; a kliensek elsőpró többsége viszont már legalább három (de nemritkán öt) esztendeje a segélyiroda ügyfélkörébe tartozott. (Lásd Lukács György Róbert: A télvári önkormányzat szociális segélyezési rendszerének változása 1991 és 1995 között. In Landau Edit és mtársai [szerk.]: *Az államtalanítás dilemmái: munkaerő-piaci kényszerek és választások*, Budapest, ATA, 1997, 554–604. o.)

mint a „csak” szűkölködő – a többiekénél relatíve jobb anyagi helyzetben lévő – nem cigány háztartásokat. A távolmaradás a segélyhivatalok tájékaról nyilván többtényezős jelenség. Mint röviden volt már szó róla, ebben szerepet játszik a megfelelő tájékozottság hiánya, a szemérem, a tartózkodás a megalázkodástól – de nem kis részben a félelem az örvénytől, ami a csekélyke jövedelem ellenében elragadja a szabadságot, a függetlenséget, az autonómiát és az önbecsülést. A fentebb leírtak fényében pedig talán szükségtelen is mondanunk: a félelem nem alaptalan. Aligha várható, hogy akinek a segélyhivatalban egyszer aktát nyitnak, arról a későbbiekben békében „leveszi a kezét” a hatóság. Legalábbis védő-óvó beavatkozások sorára lehet majd számítani: az óvodában vagy az iskolában ellenőrizni fogják a gyerek étrendjét, ruhájának minőségét és tisztaságát, időről időre érdeklődnek majd a szülők nevelési „alkalmassága” felől, különös figyelemmel fogják kísérni a tanulmányi eredményeket és azt, hogy a család felnőtt tagjai „miből élnek”, megfordulnak-e a kocsmban és *valóban* betegek-e, ha távolmaradnak a kötelezően előírt elhelyezkedési tanácsadástól. Igaz, mindez segélykérés nélkül is bekövetkezhet – hiszen a szegények privát szférája nem „annyira” privát, mint másoké. De azért az esély kifejezetten megnő, ha már egyszer iktatott akta dokumentálta a rászorultságot.

Fontos megjegyeznünk, hogy az itt jelzett csapdahelyzet létrejöttének okát nem elsősorban a kliensek oldalán kell keresnünk. Tehát nem az emberi akarat hiányában vagy a segélyezettek valamiféle „elkényelmesedésében”, „elpuhulásában” lelhetjük meg az önkormányzattal kiépült tartós viszony magyarázatát. Az emberek ugyanis *nem szeretnek* segélyen élni. Ha meggondoljuk, hogy a segélyezetti lét a háborítatlan magánélet jogának feladásával, kívülről diktált szabályok zokszó nélküli tudomásulvételével, az autonómia teljes feladásával és a hatósági alárendelődés feltétlen elfogadásával jár, akkor ezt talán különösebben bizonyítani sem kell. Félreértés – még ha sokak által osztott félreértés is – azt gondolni, hogy az élet hozta kényszerek és a belőlük fakadó alárendelődések betörődő elfogadása azonos az „örömmel”, ami az érintetteket a helyzet fenntartására sarkallná. Mi sem tanúskodik árulkodóbban az ellenérdekeltségükről, mint az, hogy amikor a gyermekeik számára elképzelt jövőképekről tudakozódtunk, az elősorolt vágyak között elsöprő arányban szerepelt *egyetlen* vezérmotívum: az *anyagi biztonság*. Ki szemérmesebben fogalmazott, és a „tisztas munkával szerezhessen magának tisztas megélhetést” törekvését említette, ki félreérthetlenebbül fejezte ki magát, legfőbb szülői aspirációként azt jelölve meg, hogy „a gyerekek már ne kelljen majd másokra szorulnia”. A lényeg azonban egyértelmű: a megbecsült társadalmi státushoz az út a *másoktól függetlenül* szavatolható tisztas életnívón át vezet.

Ha tehát a segélyezetti létforma tartóssá válásának okát nemigen lelhetjük meg a kliensek „attitűdjeiben”, akkor érdemes szemügyre vennünk a viszony másik szereplőjének motívumait, és megvizsgálnunk az önkormányzatok rejtett érdekelttségét. Ha meggondoljuk, nem nehéz rájönnünk, hogy a segélyezett családokkal kiépítendő viszony hosszabb távú berendezését ismét csak elsősorban a hivatal működésének logikája diktálja. A kialakult, bejáratott segélyezetti kör „ismerőssé” válik; tud-

hatók a szükségletek, tudható a mértékük, kölcsönösen ismertek a határok és a lehetőségek – mindezek által pedig a segélyezés tervezhető és kalkulálható lesz. A tervezhetőség és a kalkulálhatóság ugyanakkor elemi követelmény is a hivatallal szemben. Hiszen csak megfelelő kiszámíthatósága révén képzelhető el, hogy a szociális iroda tevékenysége – az oktatás- vagy építésügyhöz, a vízszabályozáshoz és az adóbeszedéshez hasonlóan – zökkenőmentesen beilleszthető legyen az önkormányzati feladatkörök adminisztratív rendjébe, hogy az e területre is megfelelő költségvetési és ütemterv készülhessen, és így itt is fennakadások nélkül folyják a döntések előkészítése, valamint a határozatok meghozatala.

Elsősorban a „folyamatszabályozás” e rendje és törekvése diktálja, hogy a segélyirodák szociális támogatásai között évről évre csökkenő súllyal szerepelnek az eseti elbírálás alá eső átmeneti segélyek. A megannyi alkalmi panasz ugyanis megzavarja a szokásszerű ügymenetet, a helyzetek „rendkívülisége” melegágya a pazarlásnak, ráadásul a szegények alkalmi támogatása mit sem old meg a problémákból, így „nem kellően hatékony” eljárásnak minősül. Az érvek sokfélék és színesek. Valahogy így szólnak:

Mi elsősorban a rendszeres támogatásra törekszünk. Tehát átmeneti támogatást csak kimondottan abban az esetben adunk – és ezt a statisztikánk is és a költségvetésünk is alátámasztja –, ha rendkívüli élethelyzet van, és más módon a családon nem tudunk segíteni. *Hiszen egy ilyen városban nagyon nagy összegű átmeneti segélykeretre lenne ahhoz szükség, hogy igazán segítsek.* Én azt gondolom, hogy segíteni kell elsősorban az állampolgáron, és nem pedig egyszer, hogy jól lakjon. Márpedig az átmeneti segélyt én annak tartom. (Vidéki kisváros önkormányzata szociális irodájának vezetője)

Ugyanis azon, hogy állandó krízishelyzet van, átmeneti segéllyel nem tudok segíteni. Tehát *az átmeneti segély, ez az én véleményem, nem tudja megoldani a permanens szegénységnek a gondját.* ... Vagy pedig, ahhoz, hogy igazán segítsek, minden, oda kellene adni még legalább – és ez nem túlzás – egy olyan húsz-harmincezer forintot egy családnak, hogy megéljen. Tehát hogy ne okozzon gondot a kenyérvásárlás, a rezsikifizetés. És még lehet, hogy nem is mondtunk sokat. Ennyiit pedig nem tudok adni. Na most az, hogy most kétezerrel „kiszúrom a szemét”, és esetleg az anyyi, hogy egy hétvégi bevásárlást megkönnyít, mert nem oldotta meg. (Vidéki nagyváros önkormányzata szociális irodájának vezetője)

Én azt gondolom, hogy bizony *apparátusi kényelemtől is vezérelve, a kerületnek iszonyú megengedő volt az átmeneti segélyezése...* Megengedhette magának akkor régen, öt-nyolc-tíz évvel ezelőtt, hogy olyan volt a segélyezési struktúrája, hogy ha volt kétszázmillió forintja, akkor százmillió forintot költött átmeneti segélyre, így, hogy átmeneti segély, és százmillió forintot költött az összes többi segélyre. ... Na most kiderült, hogy a szociális problémák sokkal mélyebbek, sokkal összetettebbek, sokkal súlyosabbak, a családok által sokkal nehezebben kezelhetők önmaguk felé, mintsem, hogy most az pillanatnyilag megengedhető lenne, hogy úgy adjuk ki a pénzeket, hogy azt mondjuk, hogy például étkezési probléma van, tessék itt a pénz, vagy lakásfenntartási probléma van, tessék itt a pénz. Mert kiderült, hogy *nem arra fordítódik a pénz, amire az önkormányzat folyósítja, és hiszi azt, hogy most problémát oldott meg.* (Fővárosi kerület önkormányzata szociális irodájának vezetője)

A segélyhivatal szemszögéből tehát meglehetősen egyértelműséggel kijelenthető: számukra nem kívánatosak a néhanapján felbukkanó, alkalmi kérvényezők; ha „igazi” a bajuk, akkor az eseti támogatás úgysem segít. Ráadásul, a kellően nem ellenőrzött, rendszertelenül betévedő kliens „hajlamosabb” a visszaélésre, a neki juttatott átmeneti támogatás pedig egyszerű „pénzkidobás”. Így tehát mindenkinek jobb, biztonságosabb, célratörőbb és hatékonyabb megoldás, ha a találkozó rendszeresek és viszonylag sűrűek. Eredményként a kliens hónapról hónapra kiutalt pénzüsszegrre, a hivatal pedig fokozottan ellenőrzött és kézben tartott pénzköltésre számíthat.

Ha pedig már tartós a viszony, akkor megkezdődhet annak elmélyítése is. Egyrészt a „beszoktatott” kliens több felvilágosításra, gazdagabb esetteltárára számíthat: kézzől kézre adják őt a munkaüggyel, gyermekvédelemmel, rezsihátralékkal, méltányossági szociális támogatással foglalkozó specialisták. Másrészt összecsiszoltabbá válik az együttműködés: az ügyfél „kitanulja” a hivatal rendjét és nyelvét, a munkatársak számára pedig „megszemélyesül” a nyomor és a baj. Mindezek révén a napi megalázás segítségnek, a regulák alkalmazása a támogatás hatékonyságát és igazságos mivoltát elősegítő lépések sorának tűnik fel. Igaz, mindezt fizetni is kell – és főleg a kliensnek. Mert az elmélyülő esetteltárás eredményeként ugyan valóban megnő az esély, hogy többfajta segítségre is jogosulttá válik, egyúttal azonban lassanként élete *minden* szegmense a hivatal kezébe kerül, megélhetése pedig az összedolgozó szakemberek simulékony team-munkájának függvénye lesz. Segélyező és segélyezett lassan-lassan beépülnek egymás mindennapjaiba. A hivatali dolgozók jó ismerősökként emlegetik K. urat és családját, vagy a B. soron lakó, sokgyermekes M.-né; a K. urak és M.-né megélhetésének pedig hovatovább semmi mással nem helyettesíthető tartozéka lesz a két-három hivatali dolgozó összeműködése eredményeként kapott, mintegy félhavi minimálbérenek megfelelő segélyösszeg. Mint az egyik fővárosi kerületi szociális iroda vezetője gyors fejszámolással kikalkulálta:

„[egy háromgyermekes családban] Gyerekenként ugye kapja a kiegészítő családit, esetleg kaphatja, az ugye hatezer, az több mint tizennyolcezer havonta, az évente úgy kétszázötz. Mondjuk, ha csak hatszor kap a gyerekekre hatezret [rendkívüliként], az tizennyolc[ezer], az már akkor, mondjuk, háromszázhusz[ezer] körül van. Csak ebből a kettőből. És akkor még ha jogosult laktámra, azt is kaphatja esetleg. ... Mondjuk, a rendszeres szocsegély már a jövedelmét pótoló dolog, tehát ne így vegyük, az már így húszezer havonta. Plusz a gyerekekre a napköziben kap térítéscsökkentést, mert végül is az önkormányzat a gyerekek vonatkozásában eleve a bekerülési költség felét kifizeti, tehát ötven százalékát. Még kétszáz forint a kaja, akkor százat kell csak a szülőnek, de még abba is kaphat kilencvenöt százalékig térítést. Végül is akkor az havonta, ha húsz nappal számoljuk, az is négyezer forint. Harminc[ezer] körül van akkor havonta, amit kaphat.

Érdeemes hangsúlyoznunk, hogy a segélyezett forrásai feletti ellenőrzésnek az interjúrészletből kivilágló, észrevétlen hatósági kiterjesztése távolról sem szórványjelenség, és végképp nem írható egyik vagy másik önkormányzat „túlkapásainak” számlájára. A jogfosztásnak e formája nem kiindulópont, hanem végeredmény: minél több csatornán és minél

mélyebben épülnek be a segélyek a támogatott családok megélhetési viszonyaiba, annál törvényszerűbb a segélyosztók folyamatos jelenléte az életükben, és e jelenlét révén annál szükségszerűbb, hogy a hivatal újabb csatornák megnyitásával még fokozza is a (segítő szándék vezette) kontrollt. Így azután a folyamat rövid időn belül önfenntartóvá válik, és hovatovább maga lesz a szabály – nem pedig a kivétel.

A korlátok nélkül növekvő hatósági ellenőrzés és a nyomában előálló jogfosztás itt leírt, ördögi körének bejáratódásához az elmúlt másfél évtized szemlátomást elég volt. Ezt jelzik a korábban már említett intézményi adatfeldolgozás gyakorisági sorai, amelyek elemi erővel jelenítik meg a segélyhivatal és a kliensek előbbi értelemben vett „egymásba záródását”. A számok azt mutatják, hogy egy esztendő alapul véve, a segélykérvényt benyújtó kliensek között mindössze 6 százalékot tett ki azok aránya, akik egy vagy két alkalommal jártak az irodán;²⁰ a döntő többség – a végül segélyben részesülők 54 százaléka – legalább havonta egyszer (azaz, az év folyamán tehát minimum tizenkétszer) megfordult itt, és közülük 12 százalékot legalább 30 alkalommal regisztráltak. E sűrű kapcsolattartástól aligha függetleníthető, hogy a segélyezett családok kétharmada legalább kétfajta rendszeres segélyben részesül, s rendkívüli támogatással csak ott találkozunk (ott is csak az esetek 12 százalékában), ahol legalább ötféle segély révén a hivatal és a kliens-család kapcsolata már szinte napi rendszerességű.

Mindezt talán megnyugtatónak is találhatnánk. Végül is joggal remélhetnénk, hogy a tartós, rendszeres és kiszámítható kapcsolattartás révén legalább a szegények egy része számára valóban hathatós segítség nyújtható – s ez adott esetben és adott értékválasztások mellett még fontosabb is lehet, mint eszmei szabadságjogaik feltétlen tiszteletben tartása. Csak-hogy az adatok azt jelzik: az önkormányzatok a segítséget nem a szegénység mértéke, hanem a függetlenség feladásában mutatkozó „együttműködési készség” szerint adják. Magyarán: a segélyek odaítélését nem a rászorultság, hanem a *meghunyászkodás* szempontjai diktálják. A magatartást illető megfontolások elsődlegessége, a „lojalitás” díjazása olyan erős, hogy a végül elnyerhető átlagos segélyösszegek nagysága éppen fordítottan arányos a családok segélyezés előtti egy főre jutó jövedelmével, viszont egyenes arányban áll a hivatali megjelenések gyakoriságával. A jutalmazási mozzanat szemlátomást minden más szempontot felülír, sőt, az lesz az elosztás legfőbb differenciáló elve. Ennek köszönhető ugyanis, hogy a havi három-négy alkalommal megjelenő kliensek a segélyekből tizenegyszer nagyobb összegű bevételekre számíthatnak, mint a negyedévente vagy annál ritkábban betévedők (miközben – mint a 3. táblázat mutatja – az első csoport segélyezés előtti egy főre jutó jövedelme az utóbbiéknak 112 százaléka) (lásd: 3. táblázat).

20 Itt persze csak azokról a találkozókról van szó, amelyeket a dokumentációban is rögzítettek – azaz történt valamilyen „intézkedés” (kérelem benyújtása; megjelenés a hivatal felszólítására; határozat átvétele; segély pénztári felvétele; vásárlási utalvány átvétele stb.).

TANULMÁNYOK

3. táblázat A segélyhivatal és a kliensek közötti kapcsolattartás intenzitásának hatása az elnyerhető segély összegére egy budapesti kerületben (2002)
(Az intézményi adatfeldolgozás alapján)

A hivatali felkeresések gyakorisága	A kiutalt segélyek havi átlagos összege (Ft)	A kiutalt segélyek havi átlagos egy főre jutó összege (Ft)	Segélyezés előtti egy főre jutó havi jövedelem* (Ft)
Ritkán (évi 1–4 alkalom)	1 684	535	10 254
Legfeljebb havonta (évi 5–12 alkalom)	6 139	1829	10 549
Van hónap, amikor többször (évi 13–24 alkalom)	11 917	3472	10 596
Nagyon gyakran (évi 25 alkalomnál több)	18 295	5330	11 464
Együtt	10 180	2985	10 731

* A kérvényhez benyújtott dokumentáció alapján.

A segélyező–segélyezett viszony tartóssá tétele, a mind specializáltabb támogatási formák cél- és jogszerű felhasználásával igazolt beavatkozás a kliensek életébe, mindezek nyomán pedig a szegények autonómiájának és önrendelkezésének folyamatos hatásági csorbítása önmagában is elegendő indok ahhoz, hogy immár ne hipotetikus, hanem állító formában fogalmazzunk, amikor a segélyezést a szélsőséges függés és kiszolgáltatottság, valamint a rejtett jogfosztás intézményrendszereként jellemezzük. E kiszolgáltatottság és függés a maga mélységében azonban akkor tárul fel előttünk, ha kissé közelebbről szemügyre vesszük azt is: mit kezdhetnek a kliensek, ha kezükben a várva várt papír a képviselő-testület határozatával, miszerint kérvényük jgosságát elismerték, és megítélték nekik a segélyt.

Jogosultságuk határozattal dokumentált elismerése ugyanis még távolról sem jelent felhatalmazást arra, hogy legalább a megítélt segély felhasználása felől maguk dönthetnének. Kapcsolatuk az irodával a pozitív bizottsági döntés nyomán fordul csak igazán szorosra, és ha eddig létfeltételeiknek a privátszféra határait átlépő vizsgálgatása állt a közép-pontban, akkor mostantól *létezésük egész formája és módja* lesz a hatásági beavatkozás tárgya.

A kiskorúsítást a közpénzek elköltéséért érzett felelősség és a szegények önmagukat sem kímélő „felelőtlensége” egyaránt elkerülhetetlenné teszi. A segélyhivatalok munkatársai vég nélkül sorolják a történeteket, amelyek mind azt példázzák: a szegények *nem képesek* a pénzzel gazdálkodni; nem arra fordítják a segélyt, amire „kellene”; nem eléggé beosztóak; nem fogják fel, hogy az *ő érdekük* lenne a villanyszámla kiegyenlítése, a gyerek iskolai ebédjének befizetése, az előírt gyógyszerek beszerzése:

Tehát kénytelenek voltunk egyrészt valahogy célozni ezeket a segélyeket, másrészt nem készpénzben kifizetni a zömét, hogy ha valamilyen probléma feltérképezhető. Nem vagyok egyébként híve túlságosan az ilyen fajta paternalizmusnak, csak rájöttünk arra, hogy hiába fizetünk, hiába mennek ki nagy pénzek, nem

csökken a lakáshátralék, a fenntartási hátralék, nem fizetődnek be a havi költségek, nem fizetődik be a gyerek étkezése. (Fővárosi kerületi önkormányzat szociális irodájának vezetője)

Mindennek a háttérben pedig régtől hurcolt rossz beidegződések és más magatartási fogyatékoságok állnak:

De van egy olyan lakosságrész is, azt ugye a több százmilliós kintlévőség is igazolja, tehát van egy olyan réteg, és nem is kicsi, aki azt mondja, hogy inkább ettem. Inkább adok a gyerekemnek enni, és még sajnós a szemlélettel tíz év után is gond van, nem akarják az emberek elhinni és elfogadni, hogy ha valamit kapnak, azt ki kell fizetni. Tehát még a piacgazdaságot még nem igazán tudják elfogadni. ... És csak akkor kezd el kapkodni, amikor a kilakoltatás réme fenyegeti. Addig nem. (Vidéki kisváros önkormányzata szociális irodájának vezetője)

Ilyen körülmények között nincs mit tenni, az irodának a sokszor szélsőségesen „önsorsrontó” szegények életét napi gazdálkodásuk összes apró részletéig kezébe kell vennie. Támogatásuk hatékonyabbá tételének iránya egyértelmű és „magától értődő”: a segélyek között mind kevesebb keresnivalója van a pénznek, helyette pedig célszerű ételt, kályhát, ruhát, tanszert és más hasznos javakat biztosítani:

Én azt gondolom, hogy mivel ez a segélykeret, a természetbeni juttatási formák legyenek felerősítve. A képviselő is akkor van meggyőződve, tehát az önkormányzat, maga a képviselő-testület is azokat szokta igazán díjazni, amikor élelmiszer-vásárlási utalvány, amikor átutalással megy a pénz az egyes közüzemek felé. ... Ha gázkonvektor kell, és ennyire meg vagyunk győződve, hogy gázkonvektor kell, és oda fog elmenni az a harmincezer forint, akkor kiküldi a szociális munkást, a családsegítő szolgálatot, hogy a szociális munkás bevonásával menjünk el, válasszuk ki, ne az ötvenezer forintosat, hanem ha lehet kapni, negyvenezer forintosat, és együtt vesszük meg. Sok ilyen példa van. ... Tehát van ilyen összedolgozás. (Fővárosi kerületi önkormányzat szociális irodájának vezetője)

Minél inkább a természetbeni támogatások irányába mozdul tehát a rendszer, annál nyugodtabban aludhat mindenki. Hiszen a szegények legalább esznek, nem fáznak, és tisztesen taníttatják a gyerekeiket, a közösségnek pedig nem kell aggódnia, hogy netán elherdálódnának az adóforintok. Igaz, sokakat feszélyez a megalázásnak ez a formája (amit egyébként a szociális irodák zsargonja eufemisztikusan a „paternalizmus” megnevezéssel illet és szelídít elfogadhatóvá a segélyosztók számára); mégis, a biztos tudat, hogy „jó” célokra kerül a támogatás, többnyire felmentést ad a rossz érzések alól. A segélyezetttek pedig értelemszerűen aligha tehetik szóvá, hogy elemi szabadságjogaik sérülnek, amikor a társadalmi béke jegyében épelméjű és önálló akarattal rendelkező állampolgárokként gondnokság alá helyezik őket. A gondnokság e formája ellen nincs jogvédelem; még annyi sincs, amennyi a pszichiátriai osztályokra kerülő és orvosai által „korlátozott cselekvőképességűnek” minősített állampolgárnak az új betegjogi rendszer révén kijár.

Jogvédelem különösen azóta nincs, amióta a segélyezés mint a teljes körű gondnokság alá helyezés legitim formája bevonult az *írott jogba*. Márpedig ez történt az önkormányzati támogatások új formájának, az adósságkezelési szolgálat

TANULMÁNYOK

komplex gondoskodási rendszerének 2003-as rendeleti beiktatásával. Ismét találmokra idézve a változatos megfogalmazások gazdag tárházából, K. város érvényben lévő 2004-es szociális rendeletében a következőket olvashatjuk:

„– A szociálisan hátrányos helyzetben lévők adósságterhének enyhítése és lakhatási körülményeinek javítása céljából e rendeletben foglalt feltételekkel adósságkezelési szolgáltatás nyújtható, melynek keretében a jogosultak adósságcsökkentési támogatásban és adósságkezelési tanácsadásban részesülnek. ...

– Az adósságkezelési szolgáltatás kapcsán megállapított támogatási összeget a közüzemi szolgáltatónak vagy a hitelintézetnek kell közvetlenül utalni

– Az adósságkezelési tanácsadást végző intézmény: K. S. Sz. Családsegítő Szolgálat

– A tanácsadást végző intézmény feladatai:

(a) az adós háztartásokkal való kapcsolat kialakítása

(b) fizetőképességük és fizetőkészségük feltárása

(c) a fizetőképesség javítása érdekében szükséges intézkedések meghatározása

(d) az adós és a tanácsadó együttműködését segítő adósságkezelési megállapodás megkötése

(e) az adós és a szolgáltató között kötendő szerződés előkészítése

(f) folyamatos segítségnyújtás és figyelemmel kísérés az adósságkezelés teljes időtartamára

(g) a hivatal folyamatos tájékoztatása az adós együttműködéséről, illetve az önrész megfizetésének tényéről

– ... a tanácsadáson az adós az adósságkezelési tanácsadó által megjelölt időpontokban köteles megjelenni. Az adósságkezelési tanácsadáson kötelesek részt venni az adóssal közös háztartásban élő személyek.

– Amennyiben az adós a tanácsadó által megjelölt időpontban nem tud megjelenni, munkahelyi elfoglaltsága vagy egészségi állapota miatt, abban az esetben újabb időpontot kell kérnie a tanácsadótól és a megjelenés elmulasztásának okát igazolni kell. Ugyanezen szabályok vonatkoznak a tanácsadásra kötelezettekre is.

– A távolmaradást munkáltatói igazolással vagy orvosi igazolással kell igazolnia az érintettnek.

– Az adósságkezelési tanácsadó írásban köteles dokumentálni az adóssal történő találkozások eseményeit, a távolmaradást, illetve az adósságkezeléssel összefüggő egyéb eseményeket.”

Magyarán, ha közműszámláival és lakbérhátralékával az adós végképp megszorul, akkor az önkormányzat a segítségére siet, hogy a kilakoltatástól legalább megvédje. E védelemért cserébe azonban az egész családnak le kell mondania a jövedelmeik feletti önrendelkezés jogáról, lankadatlan figyelmet kell tanúsítaniuk a „helyes életvitelről” szóló felvilágosítás tanfolyami anyaga iránt, mi több, orvosi papírral kell igazolniuk, ha – mint a kisiskolában – a jó szándékú oktatásról távol maradnának. – Mi más ez, mint az önrendelkezés és a személyes szabadság elidegeníthetetlen alkotmányos jogainak sárba tiprása?!

Bár a kliensek alkotmányos jogainak és emberi méltóságának kifejezett csorbulása a természetbeni segélyezés valamennyi formájának sajátja, van azért egy rejtett dimenzió, amelynek mentén a támogatások mégis élesen kettéválnak: ez pedig a *hasznosulásé*. Mert hasznosulásuk – azaz végső felhasználójuk – szerint jól megkülönböztethetően vannak egyéni-családi, és vannak intézményi javadalmazások. Az első esetben – így például az élelmiszer-, ruha- vagy tanszersegélyek kézhezvételekor – a támogatásnak nemcsak jogalánya, hanem alánya is a kérvényező. A másodikban ugyan még mindig ő a jogalany, de a megítélt támogatás tényleges felhasználója más – mégpedig jellemzően az állami kézben lévő

közüzem. Jól ismert jelenség áll ez utóbbi forma hátterében: az állampolgárok és a szolgáltatásaikat egekbe szökő árakon nyújtó gáz-, víz-, távhő- és villamosenergia-szolgáltatók (no meg helyenként a lakástulajdonos önkormányzatok) évek óta folyó háborúja. A máról holnapra piaci szereplőkké lett szolgáltatók igénye jogos: termékeikért meg kívánják kapni az árat, mint bárki más. A máról holnapra eladósodott lakosság főfájása szintén jogos: az állam kivonulása a terepről felborította családi gazdálkodásukat, ugyanakkor sem a lakáspiac, sem életük megannyi egyéb kötöttsége nem teszi lehetővé, hogy alkalmazkodásuk kinyilvánításaként „megfelelőbb” lakásviszonyok közé költözzenek. Az eredmény a közüzemek mára milliárdos kinnlevősége az egyik oldalon, az immár törvény szentesítette elárverezés és kilakoltatás a másikon.

Az önkormányzati segélyezés ismét a társadalmi béke előmozdítójaként lép a színre. Legalább a maga szerény eszközeivel segítse elő, hogy pénzből valamit viszontlásson a szolgáltató, ugyanakkor legalább a rendőrségi zaklatástól és a kiköltöztetéstől meneküljön meg a rászoruló. A megoldás kézenfekvő, és a 19. lábjegyzetben idézett rendeleti szövegben olvashatjuk is: a segélyt ugyan a segélyezett nevére írják, ő azonban egy fillért sem lát belőle – az átutalás ugyanis egyenest az ELMŰ, a Díjbeszedő vagy a Lakásgazdálkodási Iroda számlájára érkezik.

Az eljárás racionalitása és haszna első pillantásra kézenfekvőnek látszik. A kliens talán tényleg inkább enni adna a gyerekének, minthogy a villanyszámláját kifizesse, és „képtelen” belátni, hogy ennek mi lesz a vége. Így másnak – a segélyosztónak – kell helyette gondolkodni és beosztással élni. És kézenfekvő érvek szólnak e megoldás mellett a másik oldalon is: a közüzem közhatalom, haragjának féken tartása tehát közérdek – a segélyosztó pedig ennek jegyében tevékenykedik. Csakhogy közelebről szemügyre véve, e „kézenfekvő” logika azért mégsem kizárólag a béke magasztos érdekeit szolgálja, hanem ennél pőrébb motivációkat is. A segélyezett feletti kontroll további fokozásának szemlélatmást csillapíthatatlan bürokratikus igényén túl, mindenekelőtt: *anyagialkat*. Mert a szegények önkormányzati támogatása révén a közüzem garantáltan viszontlátja legalább egy részét annak a tetemesre duzzadt díjhátraléknak, amelyet évente veszteségként kénytelen elkönyvelni. Igaz, a sokszázezer forintos egyéni tartozások többnyire továbbra is kiegyenlítés nélkül maradnak, és ezen aligha segíthet a szerény keretből gazdálkodó önkormányzat. Ezért is választja azt, hogy az igazán „nagy” adósokat eleve távol tartja magától: a helyi szociális rendeletek rendre kizárják, hogy az 500 ezer forintos felső határt meghaladó adóssággal bárki akár egyetlen forint segélyért folyamodjék. A kis és közepes összegű hátralékok önkormányzati kiegyenlítése azonban – a „sok kicsi sokra megy”-elv alapján – mégis nyújt némi kárpótlást a nagy szolgáltatóknak és – elvitathatatlan érdemei révén – megbecsültséget a segélyirodának.

Hogy értékében ténylegesen mekkora is a szegények nevében a szolgáltatóknak folyósított önkormányzati kárpótlás, arra vonatkozóan legfeljebb becsléseink lehetnek. Mindenesetre az intézményi felvétel terepénül szolgáló fővárosi kerületben az éves segélykeretnek hozzávetőleg az egyharmada került közvetlenül vissza a közüzemi vállalatokhoz: az ELMŰ-höz, a Távhőszolgáltatóhoz, a Gázművekhez, a Lakásgazdálko-

dási Irodához. Ha az egyharmados arányt az ország városaira vetítjük, emellett tíz százalékkal számoljuk a megfelelő hozzájárulás mértékét a falusi segélykiutalások esetében, akkor 2001-ben (a szociális segélyezésről rendelkezésre álló, legutóbbi teljes körű adatgyűjtés esztendejében) mintegy 100 milliárd forintba tehetjük azt az összeget, amely a makro-statisztikában ugyan az állam szociális segélyre fordított kiadásaként jelent meg, a valóságban azonban azt jelenti, hogy a piaci vállalatok veszteségeit állami forrásokból, rejtett módon mérsékeltek, vagyis: a gazdasági szereplők bújtatott állami támogatást kaptak. Fontos kiemelnünk, hogy ezt az állami támogatást is – mint a közpénzek elosztásának az elmúlt években véghezvitt oly sokféle egyéb „racionalizálását” is – a szegények fizetik meg. Ők viszont közvetlenül. Mert az eredmény nem más, mint eleve alacsony segélykiutalásaiknak a szó szoros értelmében húsba vágó megnyirbálása. A számok nyelvére lefordítva ez azt jelenti, hogy intézményi felvételünk színterén 2002-ben a havonkénti egy főre jutó 3059 forintból az adott kerület segélyben részesülő családjai a valóságban bő 40 százalékkal kevesebbet, mindössze 1800 forintot láttak. És ők még szerencsések voltak. Mert ebben a kerületben a segélyek legnagyobb súlyú összetevőjét, a kiegészítő családi pótlékot – abban az évben utoljára – pénzben folyósították. Ma már azonban mindez a múlté. Kerületünkben, mint másutt is, általánossá lett a meggyőződés, miszerint a szegényeknek pénzt fizetni – pazarlás. Gazdaságosabb is, hatékonyabb is, ha inkább a szó szoros értelmében kosárba gyűjtve megkapják mindazt, amire szükségük lehet. A jövő tehát a másra át nem váltható és névre szólóan kiállított élelmiszerjegyeké, ruhautalványoké, tüzelő-kiutalásoké. Az elmúlt két év helyi rendeleteit országszerte ebben a szellemben módosították, és ezzel nemzeti gyakorlattá emelték a kiskorúsítást.

A „másodosztályú állampolgárság” intézményes megkonstruálásának itt bemutatott lépcsőfokai aligha kívánnak összegzést. Nézzük bárhol, és állítsuk a támogatások bármely formáját vagy az eljárásrend bármely elemét a középpontba, mindegyre ugyanoda lyukadunk ki: a rászorultság ideológiájának jegyében kialakított, mai segélyezési rendszernek meglehetősen kevés a köze a rászorultság mérsékléséhez; viszont annál több a társadalmi többség érdekeihez és a bürokrácia öntörvényű hatékonyság-elveinek érvényesítéséhez.

A „megcélzott” rászorulóknak szemszögéből nemigen adódnak előnyök: a segélyezés – csekély anyagi támogatás ellenében – szegénységük hosszú távú fenntartásának és emberi méltóságuk, elemi emberi jogaik folyamatos megtiprásának terepe. Mindennek ellenére a támogatásokra multhatatlanul szükségük van. Mert, mint már többször szó volt erről, munka és univerzális állampolgári jogosultságok híján az önkormányzati segélyek jelentik számukra az elemi létezés egyetlen, többé-kevésbé azért mégiscsak biztosított (vagy legalább: kiharcolható) forrását. Mihelyt valaki teheti, úgymint igyekezik másfelé fordulni.

Csakhogy tevőleges rokoni vagy egyéb külső segítségek hiányában a szegények többsége előtt a kimenekülés útja nemigen áll nyitva. Marad tehát az egyetlen lehetőség: ráhagyatkozás hosszú távon a segélyirodák rendeletekkel körülbástyázott támogatására. Ez pedig belépő abba a tartós fogságba, amit a kérdéses rendeletekben a jog(fosztás) és a pénz(osz-

tás) fentebb bemutatott, logikusan felépített „csereviszonya” jelent. A *logikus csereviszonynak* azonban kikerülhetetlen és irreverzibilis következménye van. Eredményeként előttünk magasodik az az ablakok és ajtók nélküli vastag, többé át nem hatolható kemény fal, amelyen se átmenni, se átmászni nem lehet, s amely a rászorultak csökkent jogú kisebbségét immár végérvényesen elválasztja a jogok teljes spektrumát élvező szerencsések „kinti” többségétől.

Ilyenformán amit a segélyezés intézményének beható tanulmányozásával feltártunk, az végül is nem más, mint a nagyközönség szeme elől eltüntetett, másik Magyarország, egy olyan befelé forduló, másik világ,²¹ amelyet néven nevezve valóban csak megvalósult *kifejlett gettóként* írhatunk le. A szegényeknek nyújtott támogatások függőnye mögött – mint láttuk – tényleges elkülönítő üzem működik. Léteért a felelősség azonban a válaszfalakat felállítók oldalán keresendő, és nem azok között, akik e magába zárt világot benépesítik – álljanak a hivatali pultok bármelyik oldalán. Márpedig a szegények, köztük is mindenekelőtt a *cigány szegények* drasztikus társadalmi elkülönítéséhez – különösen: kirekesztett munkapiaci státusuk fenntartásához – igen erős társadalmi érdekek fűződnek. E többségi érdekek háborítatlan érvényesülése mellett nem sok változást remélhetünk: belülről a gettó falai talán még csinosíthatók, de akkor is csak a gettó falai maradnak.

A segélyezés legnagyobb paradoxona, hogy bár a kliensek világosan látják maguk körül ezt a gettót, értik és értelmezik annak természetét, szenvedik a segélyelosztás rendszerébe eleve beépített jogfosztást és megalázást, és tehetetlenül viselik életük napi zaklatását – az intézményre múlhatatlanul szükségük van. Így aztán a gettó fenntartásában mélyen érdekeltek ma már ők maguk is. Láttuk: segély nélküli jövedelmeik olyan alacsonyak, hogy elsőpró többségük számára a szó szoros értelmében csak az éhenhalásra lennének elegendőek. A segély tehát napi tűzoltás és tartós életmentés a számukra.

De a segélyt, mint tudjuk, hivatalosan mégsem ennek mondják, hanem a *rászorultságot* mérséklő támogatásnak. A „rászorultak” márpedig mindig és mindenütt túlon túl sokan vannak. Így aztán szinte „maguktól” *versenybe* kezdenek egymással, és persze tudatosan *versenyezteti* őket a segélyosztó hivatal is. Mert a versenynek (meg a versenyeztetésnek) haszna és „értelme” van. A verseny felől nézve ugyanis kevésbé látszik a gettó gettó jellege, és *érdem* lesz a bekerülés. Ezzel pedig kisebb lesz a nyomás a relatív értékben egyre csökkenő önkormányzati segélyezési forrásokon, nő a segélyosztók hatalmának legitimitása, emelkedik a szociális szakma társadalmi megbecsültsége. És a bekerülésre végül érde-

21 Mint azt az alábbi interjúrészlet igazolja, a kifejezés szó szerinti fizikai jelentése szerint értendő: „...azt mondta egyszer az egyik ismerősöm, és nagyon találó volt, hogy »szociális iroda?«, »a folyosó végén, a vécé mellett«. Na most a filozófia valami ilyen. ... Hogy a szociális irodát az önkormányzat kilöki a központi épületből. Ennek nem az a praktikus oka, hogy nem fér el a szociális iroda, hanem ami itt zajlik, ez olyan problémákkal jár, hogy minél messzebb legyen. Ennek van egy olyan előnyös oldala számomra..., hogy nekem azért praktikus, mert nem nagyon szólnak bele. Nincs az a fajta kötődés vele... az viszont okoz az embernek álmatlan éjszakát, hogy nagyon magára van hagyva egy ilyen rendszerben.” (Fővárosi kerületi önkormányzat szociális irodájának vezetője)

mesnek minősítettek is örülhetnek. Jogosultságuk elismerése már önmagában legalább átmeneti felmentést ad az „önhiba” morális vétsége alól, továbbá, megbecsültnak érezhetik magukat a kívül rekedtekkel szemben. Ráadásul vigaszuk is akad: sokan vannak, akiknek a helyzete még az övékéénél is rosszabb.

A segélyezés tehát a szegények társadalmának „önjáró” tagozódását hozza létre, és elejét veszi, hogy a rendszer gettó jellegével szemben a bekerülők a kívül rekedtekkel szövetségre lépjenek, netán valamiféle „szegénylázadás” gondolatát fontolgassák. Egy ilyen szövetség létrejötté ellen a verseny „automatizmusai” persze önmagukban nem nyújtanak elégséges garanciát. De ha a spontán módon születő rejtett mechanizmusokat is számba vesszük, akkor érteni kezdjük a semlegesnek tűnő rendeletek mögött a segélyelosztás rendszerében megbúvó mindennapi rasszizmust és azt, hogyan is jön létre a többségnél szegényebb romáknak a szegénytámogatásoktól való hallgatólagos, ám mégis hatékony távoldartása. Mert a rasszizmus működik, és szemlátomást hathatósan szelektál a szegények között. *Csak hogy mindez nem a segélyosztó pénztáraknál, hanem az irodák előszobájában megy végbe.*

Az adatok nyelvén ezt mondja el a 4. táblázat.

Ahogy a számok mutatják, *a rendszerbe bekerülők között a segélyirodák valóban a szükségletek szerint igyekeznek differenciálni.* E tekintetben rasszizmussal semmiképp nem vádolhatók. Sőt. A 4. táblázat második oszlopában láthatjuk kutatásunk egyik legmeglepőbb (az 1. táblázatban részben már bemutatott) eredményét: a kiutalt forintösszegeket tekintve a segélyezés *a roma szegényeknek egyértelműen hathatósabb segítséget nyújt, mint nem roma sorstársaiknak.* Vagyis egy pillanatra zárójelbe téve a „mi az ára mindennek” előbbieken vizsgált kérdéseit, és figyelmünket tisztán a támogatásoknak a mindennapi megélhetésben játszott szerepére összpontosítva, meg kell állapítanunk, hogy a segélyezés a roma családok szegénységét (azon belül is: a mélyszegénység lét alatti viszonyait) valamivel hatékonyabban mérsékli, mint amennyit enyhít a hasonló körülmények között élő, a nem roma háztartások helyzetén. Igazi ellentmondásról – a társadalom perifériájára szorult intézmények és klienseik esetében gyakorta tapasztalt paradoxonról²² – van itt szó. Aki „kibírja”, hogy az elnyerni vágyott támogatás és védelem érdekében feladja méltóságérzetét, jogérzékét és a személyes autonómia iránti természetes igényét, annak az alkalmazkodásért cserébe megadják a bebocsátást a kapun belülré.

Ha pedig a kapun belülré kerül, akkor egyszeriben „a mi emberünk” lesz, aki felé szakértelme és tette kész jóakarata teljes összpontosításával

22 A paradoxon hasonló ahhoz, amivel az egészségügyi intézményrendszer legalsó pozícióit elfoglaló ideggondozók esetében talákoztunk: a többszörös szelekció révén az intézménybe kerülő betegek igazi humán orvoslásban és körültekintő családvédelemben részesültek, továbbá, hathatós segítséget kaptak az akkoriban – a nyolcvanas évek közepén – elérhető szociális támogatások megszerzésében is. Elemzéseinkben arra a következtetésre kellett jutnunk, hogy sajátos csereviszony áll(t) fenn az egészségügyi hierarchiában betöltött marginális pozíció és az ideggondozók feltűnő – a klasszikus gyógyító intézményi szerepkörön messze túlnyúló – funkciógazdagsága között. Lásd erről bővebben Szalai Júlia – Vajda Ágnes: *A „szociális” és „egészségügyi” ellátás határán*, Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézete, 1988.

Szalai: A jóléti fogda – II.

fordul a hivatal. Ebben a sajátosan kifordított viszonylatban azután helyreállnak a társadalmi igazságosság szempontjai. Mint látjuk, a „bebocsátott” rászorultak közül az kap többet, aki szegényebb – igaz, ezt több „munkával” (értsd a fentebb kifejtettek visszaidézésével: a hivatallal való szorosabb együttműködésben) kell folyamatosan kiérdemelnie. Mindennek eredményeként a segélyezés révén nagyfokú nivellálódás megy végbe. Közelebb kerülnek egymáshoz a szegények egyes csoportjainak életviszonyai, és így „joggal” érvényesít rájuk többé-kevésbé azonos szabályokat a hatóság. Hiszen „kinti” életük évek (ha nem évtizedek) óta tartó szélre sodródásának a segélyiroda nem kezdőállomása, hanem ma egyedül kínálkozó parkolópályája. És erre a parkolópályára lépve már alig észrevehető, hogy az elosztás „igazságossága” valójában a fogságot egyenlősíti: mivel kitörni innen aligha lehet, az élet elviselhetőbb (és a feszültségek kezelhetőbbek), ha legalább a segélyezettettek között nem tételet túlzottan nagy különbség, pontosabban, ha a különbségtételt az „igazságos elosztás” minden érintett által legitimnek elismert jövedelmi kritériumai szerint valósítják meg. A „bebocsátottak” társadalmát tekintve (és hogy ezt miért kell hangsúlyoznom, arra hamarosan rátérek), a jövedelmi kritériumok márpedig a roma családoknak „kedveznek”: mind a mélyszegénységben, mind a szűkösen élők között ugyanis ők a szegényebbek.

Igaz, mindez lényegesen nem változik a segélyezéssel sem. Ahogyan részletes adatfeldolgozásunkból kiderül, 2004 egy-egy hónapjában az elnyert támogatások fejenkénti összege átlagosan mindössze 3600 forint. Ez az összeg persze olyan alacsony, hogy a segélyosztás egyenlősítő hatása valójában „magától” létrejön. Ha az igényjogosultság tényét egyszer már elismerték, akkor a mai árviszonyok közepette ennél kevesebbet a járulékos papírmunka költsége miatt sem érdemes adni. Sokkal többet viszont már csak a szociális irodák tartósan szűkre szabott forrásai sem engednek: a helyi rendeletek szabályaival legitimált és az önkormányzati költségvetés megszavazásakor szentesített szociális kassza a sok „jogos” rászoruló mellett a differenciálásnak legfeljebb néhány száz forintos fejenkénti játékteret enged.

A szűkre szabott mozgástér azonban még mindig hagy a segélyosztóknak némi döntési szabadságot, és ezért az alacsony összegek ellenére figyelemreméltónak kell tartanunk, hogy elosztáspolitikájukban végül is valóban kiegyenlítésre törekednek: a szegényebbek többet, a valamivel kevésbé szegények kevesebbet kapnak. Igaz, ez a megállapítás *kizárólag* a háztartási jövedelmek szintjén állja meg a helyét. Mint azt a 6. táblázat második és harmadik oszlopának összevetése mutatja, bár a legszegényebb roma igénylők havonta közel tizenkétezer forinttal többel távozhatnak a szociális iroda pénztárából, mint a létminimum környékén élő nem roma társaik, ám mire a segélyforintokat otthon egyéb jövedelmekkel összerakják és kiporciózzák, *fejenként* számítva huszonhatezer forinttal *kevesebbet* tudhatnak magukénak amazoknál. Magyarán, az egy főre jutó jövedelmek szintjén a *formai* egyenlőség elve szerint kivitelezett segélyelosztás előbb vázolt kiegyenlítő hatása gyakorlatilag elenyészik. Mindezzel együtt, a befogadott kliensek közötti differenciálásban a se-

gélyiroda legfeljebb érzéketlenné mutatkozik, de nyílt rasszizmussal – mint említettem – nem vádolható.

Más a helyzet azokkal a kevésbé forintosítható technikákkal, amelyek révén a „nem eléggé rászorult” vagy más okból „nem kívánatos” ügyfelek azért mégiscsak az ajtón kívül tarthatók.

Ahogy a 4. táblázat adatai jelzik, és ahogy azt korábban is láttuk: a kérvények befogadását ugyanis a hivatal *nem* a szegénység mértékéhez igazítja. Elutasításból is, gyengéd eltanácsolásból is szemlátomást a szegények között a legszegényebbeknek jut ki a legtöbb – a nyugdíjminimumnak még a közelében sem járó romáknak.²³ Mert nagyobb rászorultságuk ellenére, egyetlen esztendőn belül a roma kérvényezőknél 43, a nem romáknál „csak” 29 százaléka tapasztalhatta, hogy beadványai közül legalább egyet nemleges határozattal zárt le az önkormányzat. Továbbá – bár a közönyt a hivatal egyformán méri (az elutasítások negyede minden indok megjelölése nélkül, vagy értelmezhetetlen, „üres” hivatali formulákkal történt) –, az érvelésben mégiscsak markáns a különbség, ha a kliens cigány, vagy ha „magyar”. A nem roma kérvényezők esetében a negatív határozatok fő indoka formái: családjuk egy főre jutó jövedelme fölül került a jogszabályi értéknek. Ez megfogható érvelés. Erről racionális vita folytatható: a negatív döntés korrigálható, ha a számolásban tévedés mutatkozott, vagy tudomásul vehető – mert a rendelet az rendelet. A romákkal szembeni elutasítások között azonban nem a jogosultsági kritériumok állnak az élen. Láthatjuk: a legrászorultabbakat eltanácsoló határozatokban a vezérmotívum „a” hivatal korlátaira való hivatkozás: elfogyott a segély-keret, „lefagarták” az önkormányzat költségvetését – ilyesmi. Márpedig ezekkel az indokokkal nincs mit kezdeni. Nincs hova fordulni fellebbezésért, nincs minek „utána számolni”, nincs mit lépni. Sőt, az indoklások ez utóbbi típusának a szegények mindkét csoportján belül érvényesülő roma többlete további üzenetet is hordoz: a lebeszélést az újabb kísérletezésről. Hiszen ha a hivatalnak márciusban „nem volt pénze”, akkor hogyan lenne szeptemberben?! Ha hozzávesszük ehhez a táblázat utolsó oszlopjának tartalmát (azok arányait, akiket – mint a részletesebb adatelemzés mutatja – maguk az önkormányzati dolgozók már eleve jóindulatúan visszatartanak minden további „reménytelen kísérletezéstől”), akkor előttünk állnak ama, a „bebocsáttatást” az etnikai hovatartozás alapján megszőrő, rejtett szelekciós mechanizmusok, amelyek eredményeként a legszegényebbek között *a nem roma kérvényezők esélye markánsan több a támogatásra, mint roma sorstársaiké*: ha segélyért folyamodnak, az előbbiek közül minden tíz családból hét, míg az utóbbiak csoportjában csak öt számíthat kedvező elbírálásra. A rasszizmus tehát nem hiányzik a segélyezés rendszeréből. Mégis, mint láttuk, a gettót nem az előítéletek konstruálják. Az alapkőletétel jó pár éve történt – talán a kirekesztést intézményesítő legfontosabb törvényekkel. A kilencvenes

23 A mélyszegénységben élő romák segélyezés előtti havi egy főre jutó jövedelme 10 400 forint, amit a segélyek is csak 14 300 forintra emelnek. A helyzet csak egy árnyalattal jobb – egy árnyalattal viszont valóban jobb – a csoport nem roma családjaiban. A nekik folyósított segély valamivel magasabb átlagos összege révén a kiinduló 11 600 forint a támogatások után már „csak” 7000 – és nem 9000 – forinttal marad el a nyugdíjminimumtól: az összeg fejenként 16 000 forint lesz így.

TANULMÁNYOK

évek elejének átalakítási lázában fogant rendszerváltó lakástörvény, szociális törvény, a munkanélküli ellátásokat szabályozó foglalkoztatáspolitikai törvény és – mindenekelőtt – a foganatosításukat megalapozó önkormányzati törvény jelölte ki azt az alaprajzot, amelyeken később a ház már szinte magától épült. Láttuk, a tervezők eredetileg persze nem ggettőt akartak. Mindössze az állam visszaszorításáról, nagyobb választási szabadságról, több racionalitásról, fokozottabb hatékonyságról és az igazán rászorulóknak célirányosabb ellátásáról volt szó.

Ami kikerekedett belőle, azt azonban mégsem hívhatjuk máshogy.

Mindez pedig nem a segélyosztók jószándékának hiányában alakul így. Az önkormányzatok szociális irodáin többnyire feladatukat komolyan vevő, és klienseik iránt legalábbis megértéssel lévő emberek dolgoznak. Az, hogy hivataluk követelményeit előbbrevalónak tartják ügyfeleiknek önmagában a segélyezéssel amúgy sem igen orvosolható bajainál – természetes. Láthattuk, a jogfosztásnak és az emberi méltóság megcsönkítésének ők legfeljebb csak végrehajtoi, de semmiképpen sem generálói. Dolguk a társadalmi béke fenntartása, és ennek tudatában is vannak. Azt azonban, hogy a mai Magyarországon a béke előfeltétele a szegények kordában tartása, a szociális adminisztráció közkatonáinak a maguk posztjáról aligha áll módjukban megkérdőjelezni, megváltoztatni meg még kevésbé. Ők ugyanis nem egyebek, mint foglyai egy helyzetnek, és még akkor is azok, ha e fogság ellensúlyaként a rendszer nem kevés hatalmat adott a kezükbe. Hatalmuk tartalmáért és annak gyakorlásáért azonban az *egész* többségi társadalom felel. Az a többség, amely – ha szóba kerül – mindmáig megnyugodva gondol a „szociális reformra”, és az elmúlt másfél évtized fegyvertényeként tartja számon a rászorultságelvű elosztáspolitikai kiépítését. A segélyező és a segélyezett végletes „egymásba záródása” pedig jótékonyan segíti, hogy fel se merüljön: a szociális irodák külvilágtól elzárt falai mögött nem érvényesek az alkotmányban rögzített jogelvek, és hiányoznak a jogérvényesítés elemi intézményei, miközben a szegénység célzott enyhítése helyett – mint láttuk – háborítatlanul folyik annak öntudatlan tartósítása. A szabadságjogok itt már nem számítanak.

Ilyen a szociális gondolat és a demokratikus értékek állapota 2004-ben, Magyarországon.

2. táblázat A szegények munkavégzésének néhány jellemzője (2004)

A család típusa	az elmúlt fél évben senkinek nem volt semmilyen pénzkereső munkája	Azon családok legalább egy munkanélküli van	százalékos aránya, amelyekben legalább egy fő rendszeres foglalkoztatott	legfeljebb alkalmi munkából, napszámból származó pénzkereset van	tetszőleges napon legalább egy fő végez a háztartáson kívüli (pénzkereső és/vagy szívességi) munkát*	A háztartás munkából származó átlagos havi összbevétele (Ft)	A családtagok összes keresménye a háztartás havi össz-jövedelmének százalékában	A segély a háztartás havi össz-jövedelmének százalékában
Mélyszegénységben élő roma család	66	65	23	11	35	11 471	14	31
Mélyszegénységben élő nem roma család	63	63	30	8	34	14 508	16	31
Szűkösen élő roma család	57	28	32	11	46	31 029	28	12
Szűkösen élő nem roma család	53	29	44	3	44	38 324	29	8

* A 2004. évi szegényfelvételhez kapcsolódó időmérlegnaplók alapján.

TANULMÁNYOK

4. táblázat A rejtett szelekció néhány mutatószáma (2004)

A család típusa	A család segélyezés előtti havi jövedelme (Ft)	A kapott összes segély havi átlagos összege (Ft)	Egy főre jutó havi összes jövedelem (Ft)	Az elutasított kérvényezők aránya	Ha volt a családnak elutasított segélykérelme, azt a személyre/ családra vonatkozó indokok miatt utasították el (%)*			A segélykérelem benyújtásáról eleve lebeszélte családok a csoport százalékában
					formai okok	a hivatal helyzetére vonatkozó indokok	a hivatal helyzetére vonatkozó indokok	
Mélyszegénységben élő roma család	53 298	20 021	14 285	43	34	9	49	27
Mélyszegénységben élő nem roma család	50 514	19 131	15 933	29	66	5	21	14
Szűkösen élő roma család	74 635	8 863	35 710	31	57	14	22	20
Szűkösen élő nem roma család	97 009	8 394	38 212	36	78	–	16	19

* Az adat a kérdezést megelőző 12 hónap során benyújtott kérvényekre vonatkozik